

ISTRAŽIVAČKI TIM 7

Mile Bjelajac, Vođa tima
Ozren Žunec, Vođa tima

Mieczyslaw Boduszynski
Raphael Drashtak

Igor Graovac
Sally Kent
Rüdiger Malli

Srdja Pavlović
Jason Vuić

Rat u Hrvatskoj, 1991-1995

Mile Bjelajac i Ozren Žunec

UVODNE NAPOMENE

Metodologija i izvori

Vojne organizacije proizvode velike količine dokumenata koji obuhvataju sve aspekte njihove delatnosti, od strateškog planiranja i odlučivanja do izveštaja o upotrbi lakog naoružanja. Kada se arhivi otvore i dokumenti postanu pristupačni, onda je relativno lako za vojne istoričare da rekonstruišu događaje u kojima je vojska učestvovala. Kada dođe do vojnih dejstava jedinica na ratištu, obilna dokumentacija obezbeđuje veoma detaljn prikaz koji čak ponekad vodi i ka preteranom detaljisanju. Ali takođe postoje vojne organizacije, ratovi i pojedinačni događaji koje je teško rekonstruisati. Pouzdani podaci ponekad nedostaju

ili su nedostupni, ili mogu biti sporni u odnosu na suštinu događaja tako da ga ni jedan dokument ne može rasvetliti. Komplikovani politički faktori i jednostavni, ali osnovni nedostaci ljudske prirode, takođe predstavljaju izazov za bilo kakvu preciznu rekonstrukciju.

Oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji postao je tema mnogobrojnih literalnih dela. Među njima se nalazi i nekoliko memoara ili 'dokumentarnog materijala' kojeg su napisale ključne figure ali i manje bitni učesnici u sukobu, počevši od međunarodnih posrednika i lokalnih političara do vojnika, civila i novinara koji su bili svedoci događaja. Naučna istraživanja su takođe sve zastupljenija. Ipak, mnoge knjige i članci odražavaju subjektivne prikaze njihovih autora. U memoarima učesnika koji su bili podređeni bilo političkim ili vojnim organima, obično postoji snažan opravdavajući stav da bi se odbranile vlastite procene i dela. Izdavanje takvih radova obično izaziva diskusije u kojima bivši suparnici ili protivnici autora nastoje da iznesu svoje poglede. Na ovaj način se retko dolazi do povoljnog rezultata; mnogo češće dolazi do obnavljanja starih polemika bez mogućnosti za otvaranje novih perspektiva.

Rat u Hrvatskoj 1990-1995 ne predstavlja nikakav izuzetak. Pored očiglednih razloga zbog kojih je teško očekivati da naučni, ne-militantni, objektivni i uravnotežen istorijski prikaz bude napisan samo deceniju nakon završetka sukoba, postoji takođe i mnogo specifičnih prepreka i smetnji koje otežavaju postizanje takvog rezultata. Ove prepreke nastavljaju veoma da utiču na trenutne stavove javnosti i akademske zajednice.

Prvo, neki od najvažnijih događaja u ratu nisu bili u opšte nikada ni dokumentovani; mnoge dalekosežne i odlučujuće akcije bile su rezultat dogovora kojeg su sačinili donosioci odluka i o kojima se raspravljalo u uskim krugovima, bez ikakvog pisanog zapisa. Data priroda ovih odluka i činjenica da mnogi važni centri moći u suštini nisu bili podržavani od strane države, bez odgovarajuće administrativne infrastrukture i podrške, predstavlja veoma ozbiljan problem za istorijsku rekonstrukciju. Osnovni temeljni podaci, kao na primer tačan broj, vrsta i struktura stradalih, naročito na srpskoj strani, u opšte ne postoji. Ovo otvara mogućnost različitim manipulacijama.

Drugo, mnogi dokumenti su jednostavno izgubljeni ili namerno uništeni zbog ratnih okolnosti ili zato što su vlasni ili pojedinci želeli da unište dokaze o svojim aktivnostima i namerama.¹ Neki akteri, kao što su ratne vojne i civilne vlasti i organizacije hrvatskih Srba, potpuno su nestale tokom rata i njihova dokumentacija je samo delimično sačuvana.

Treće, arhivi nekadašnjih neprijatelja još uvek su u velikoj meri zatvoreni za naučne radnike, a značajni dokumenti su i dalje nepristupačni. S druge strane, mnogi pojedinci su iz različitih razloga prisvojili dokumente koji bi u normalnim okolnostima bili deo zvaničnih arhiva (arhivistički eksperti u Hrvatskoj su ustanovili da je broj originalnih dokumenata koji se nalaze u privatnom vlasništvu najmanje jednak broju onih koji su u državnim arhivima). Pristup arhivima još uvek zavisi od nahođenja vlasti koje pažljivo odmeravaju kome to da odobre; podobnost nije zvanično ustanovljena već se određuje na individualnoj osnovi. Naučni radnici, bez mogućnosti da sistematski rade u arhivima, neće biti u mogućnosti da steknu tačan uvid u ono šta se dešavalo i zašto.

Četvrto, rat je ostavio neke nerešene probleme. Pre svega, ovde se postavlja pitanje odugovlačenja krivičnog postupka za ratne zločine. Međunarodni Krivični Sud za Bivšu Jugoslaviju (ICTY), kojeg su UN osnovale 1993, još uvek vodi sudski postupak zbog kršenja međunarodnih odredbi ljudskih prava. Izručivanje glavnih optuženika iz njihovih zemalja Međunarodnom Tribunalu trajalo je predugo i bilo je izvršeno pod pritiskom. Političke elite su strahovale da bi njihovi režimi bili destabilizovani zbog optužnica ili izručenja osoba koje su smatrane 'narodnim herojima' u nacionalističkim krugovima, i zbog uzavrelih političkih rasprava koje su potom usledile u svim etničkim zajednicama. S druge strane, mnogi učesnici u ratu su nevoljno pisali ili pričali o

¹ Deplasirani ili izgubljeni dokumenti u vezi sa ratom igraju značajnu ulogu u krivičnom postupku protiv ratnih kriminalaca čak i deceniju nakon kraja rata. Međunarodni Krivični Sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) tražio je od vlada da obezbede hiljade dokumenata. One se obično obavežu, mada ponekad čak ni sudski pozivi nisu ispoštovani. Poslednji primer takvog delovanja vezan je za medicinsku dokumentaciju generala Ratka Mladića. U nameri da locira optuženog, ICTY je izdao naređenje da se ovi dokumenti, koji obuhvataju priod nakon 1995, predaju tužiocu. Vojna Medicinska Akademija (VMA centralna vojna bolnica) u Beogradu, gde je Mladić lečen nakon rata, izjavila je da ne poseduje te dokumente. (*Danas*, 12. januar 2005.)

svojim ratnim iskustvima, strahujući da bi i oni takođe mogli ‘završiti u Hagu’. Sve ove okolnosti stvorile su nepovoljne uslove za slobodno, nepristrasno i nezavisno istraživanje. Svaka izdata knjiga ili rad mogli su biti viđeni kao dodatni dokazi u rukama tužioca. Istraživač bi stoga bio uvučen ne samo u pravni postupak pred Međunarodnim Tribunalom, već i u domaću političku raspravu koja bi se rasplamsala skoro svaki put nakon objavljivanja rezultata istraživanja. Povrh svega, politički razvoj ili čak identiteti naroda koji su učestvovali u ratu, veoma zavise od interpretacije skorašnje istorije. Postoji sklonost da se događaji i ličnosti prikazuju crno - belo. Svaka nacija razvila je svoje obrazce ‘istina’ koje se jednostavno ne mogu dovoditi u pitanje i koje imaju status ‘svetinje’ u nacionalnoj ideologiji i politici. Onog ‘drugog’ je uvek trebalo okriviti. Iz toga razloga neposredne žrtve rata ili čak i čitava populacija jednostavno nije mogla prihvatiti da njihova sudbina nije samo posledica zlonamernosti i kriminalnog čina neprijatelja, već takođe pogrešnih procena i zabluda svojih sopstvenih vođa. Sami istraživači osećaju obavezu prema svom narodu i ne žele da posipaju so po ranama; oni ispoljavaju pristrasnost čak i ne znajući za to.

Peto, rukovođenje ratom u Hrvatskoj imalo je mnoge osobenosti koje se ne mogu objasniti uobičajenom logikom istorijske i društvene nauke. U ovome ratu je bilo mnogo vojnih operacija koje jednostavno nemaju nikakvog smisla u uobičajenoj vojnoj doktrini; postojeći motivi, objektivne okolnosti i očekivane posledice izvesnih akcija ponekad se jednostavno ne uklapaju i ne prikazuju koherentnu priču. Zbunjeni zbog nemogućnosti racionalnog objašnjenja, sveopšat javnost i istraživači otuda su nastojali da pruže objašnjenja zasnovana na raznim oblicima teorije zavere ili na uprošćenim istorijskim objašnjenjima. Stvari su izgubile pravi smisao čak i kada se ništa ne nalazi ‘iza’ njih. Stoga je bilo teško dobiti jednostavna objašnjenja, a događaji koji su sami po sebi bili komplikovani objašnjavani su još komplikovanijom interpretacijom. Razlozi za to bili su očigledni. Svi ratovi vođeni su iz političkih pobuda a vojne akcije obično samo sprovode političke ciljeve u praktične vojne zadatke. Ponekad se vojne akcije mogu jasno shvatiti kao očigledno sredstvo za postizanje javno proklamovanih ideoloških vrednosti i političkih ciljeva (npr. nacistička rasistička teorija i potraga za *Lebensraum* i napad na Sovjetski Savez 1941); ali u drugim slučajevima, kada zbog različitih razloga politički ciljevi nisu jasno artikulirani, vojne akcije postaju neshvatljive i teško razumljive. Politički ciljevi kod mnogih učesnika u ratu u Hrvatskoj bili su često ne samo loše definisani,

konfuzni i zasnovani na lošim pretpostavkama, već su se takođe i radikalno menjali kako je vreme odmicalo. To znači da se o vojnim operacijama ne može suditi iz pojedinačne perspektive, valjane za sve situacije i sva vremena. Takođe postoji i opšta sklonost ka odloženim objašnjenjima koja ne mogu biti plodonosna u složenoj istorijskoj situaciji.

Šesto, postoji opšti problem u vezi sa izvorima za nedavnu istoriju. Rad sa podacima dostupnim u opštim izvorima krije u sebi mnoge opasnosti. Medijski izveštaji i memoarska literatura često odražavaju sklonost političkim ubeđenjima, pripadnosti i programu rada svojih autora i urednika. Dosta je teško otkriti šta se zaista dogodilo; ali mnogi autori koji su svoj zadatak shvatili odgovorno i koji su svesni značaja svojih postupaka, ponekad izaberu da prikriju svoje prave namere i saznanja. Istraživanje se zbog ovoga često svodi samo na upražnjavanje smišljenog rukovanja događajima.

Na kraju svega, prepušten je sopstvenim zamislima i bez mogućnosti da učini nešto više sem, da na osnovu dostupnih dokumentima i hronološke rekonstrukcije, pokuša da proceni koje interpretacije mogu biti istinitije. Naravno, postoje neki čestiti i pouzdani prikazi i zbirke, kao što je *Yugoslavia: Death of a Nation* od Laura Silver i Allan Little, svakako najcitiraniji rad vezan za jugoslovensku dramu, kao i radovi Tim Judah i Marcus Tanner.² Mediji kao istorijski izvor nedavnih sukoba predstavljaju problem na koji su ukazali mnogi ugledni naučni radnici posvećeni balkanskoj i jugoslovenskoj istoriji. Neki naučnici su sve pokušaje da se medijski izveštaji iskoriste kao izvori okarakterisali poput 'Instant istorije' (Stokes *et alia*, 1996). Ipak, bez medijskih izveštaja većina istraživanja bila bi nemoguća.

² Laura Silber and Allan Little *Yugoslavia: Death of a Nation*. (London, 1996); Tim Judah, *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. (2.izd. New Haven and London, 2000) i Marcus Tanner, *Croatia: a Nation Forged in War* (New Haven & London, 1997). Polu-zvaničan CIA izveštaj o ratu u bivšoj Jugoslaviji, *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990 – 1995* (Washington D.C, 2002), takođe se veoma mnogo oslanja na rad Silber i Little, ali nije nadmašio preciznost svog izvora.

Među - i unutaretički sporovi

Sve ove i druge prepreke čine istraživanje rata u Hrvatskoj teškim i komplikovanim. Čak i ako su činjenice proverene, i obe strane se slažu o njima, njihovo značenje se i dalje može interpretirati na kontradiktorne načine u različitim zajednicama. Sve zavisi od toga ko ih iznosi, tako da i akademski rad može postati odličan primer kako kolektivno oblikovanje stvarnosti zaista deluje.³

Lista spornih tema u vezi rata u Hrvatskoj je obimna. Ona se ogleda u podeli koja postoji između glavnih struja hrvatskih i srpskih interpretacija a koje se obično međusobno isključuju. Takođe postoje i neke interpretacije stranih istraživača, u manjoj meri domaćih, a ponekad čak i od strane vladinih službenika koje se razlikuju od opšte prihvaćenih narodnih pogleda. S obzirom na prirodu rata i različitih stavova o njemu kod raznih slojeva i grupa, rat u Hrvatskoj ima najmanje tri glavne vrste sporova: *hrvatsko-hrvatski*, *srpsko-hrvatski* i *srpsko-srpski*.⁴ Ova

³ Među mnogim primerima o tome kako neka činjenica može biti različito interpretirana, pomenućemo samo jedan koji verno dočarava kako kolektivna svest dobija prednost u odnosu na svako drugo značenje. Dobro je poznato da je Jugoslovenska Narodna Armija (JNA) imala veliki broj vojnih postrojenja u Hrvatskoj - kasrne, skladišta, strelišta, itd. Hrvati su prigovarali da su ova postrojenja smeštena u predele naseljene srpskim stanovništvom i da je na taj način JNA pokazala svoj srpski karakter i nepoverenje prema Hrvatima. Mile Dakić, jedan od ideologa i hroničara srpske pobune u Hrvatskoj, potvrdio je da se – ‘bez i jednog izuzetka’ – postrojenja zaista nalaze u srpskim oblastima, ali je izneo i mišljenje da je to deo ‘genocida’ nad Srbima u Jugoslaviji. Srbi su, objasnio je, bili primorani da napuste svoja imanja zbog vojnih postrojenja (bili su i obeštećeni) ali ni jedan Hrvat nije morao da napusti svoje zemljište i tako su Srbi onemogućeni da žive na svojoj ‘zemlji predaka’, Mile Dakić, *Srpska Krajina: Istorijski temelji i nastanak* (Knin, 1994), 43-44.

⁴ Uočavanja i komentari J.B. Allcocka veoma su korisni za razradu ideje koja je ovde predstavljena. On je primetio da postoji ekstremno snažno neslaganje u odnosima između većine, ako ne i svih, oblasti sporova kojima se bavimo. Autori bi želeli da naglase da njihova namera nije da arbitriraju između ovde definisanih različitih interpretacija, niti da sude ko je odgovoran za izbijanje rata ili kome pripadaju određena istorijska prava. Naš cilj je skromniji - pre svega da ukaže na postojeće sporove i njihove zastupnike u javnosti, literaturi i nauci; a potom da doprinese boljem razumevanju o tome kako su ta gledišta utemeljena. Takođe bi želeli da ponudimo naše zaključke i uvide u vezi sa namerama, događajima, vojnim operacijama i posledicama rata u Hrvatskoj, zasnovane na temeljnom istraživanju koje na ovome mestu nije moguće detaljno izložiti. Naš doprinos se zasniva na

klasifikacija pomaže nam da razumemo i procenimo različite pristupe u naučnoj literaturi. Ponekad se ova tri spora preklapaju. Potrebno je naglasiti da se neka specifična pitanja poput etničkog 'čišćenja', učesća međunarodne zajednice ili uloge JNA, pojavljuju u sva tri 'tipa' ovih sporova. Suprotna gledišta, kao hrvatski i srpski, mogu se razmatrati kao slika prošlosti koja je odjednom nastala i nikada nije prestala da postoji. Istoričar ili analitičar trebao bi ovo prepoznati kao deo mozaika prošlosti. Niko ne može poreći da je većina Hrvata doživela JNA kao agresora protiv hrvatske domovine ili države. Sa druge strane, lokalni Srbi insistirali su na tome da je njihov otpor bio oblik legitimne samoodbrane protiv narušavanja njihovih konstitucionih prava sa ciljem odbrane svojih života. U nekom smislu, ni Hrvati ni Srbi ne mogu se međusobno složiti.

Ovde se glavna tema odnosi na pitanje nacionalnog porekla i identiteta.⁵ Uprkos toga, sporove je često odlikovala izvesna sličnosti kod obe strane. Vojni generali međusobno su se raspravljali o zaslugama ili neuspesima, ukazivali na tačna predviđanja ili pogreške, i stavljali akcenat na uvažavanje realnosti. 'Sporovi' su takođe izbijali unutar svake etničke ili druge socijalno definisane grupe, kada bi se neko usudio da obelodani neprijatne činjenice, uključujući i one koje su preispitivale utemeljene 'istine'.

Razmatrajući međuetičke razmirice, potrebno je naglasiti da su srpski i hrvatski stavovi sastavni deo kompleksne istorijske predstave prošlosti (rat u ovom slučaju), i tako ih treba i sagledati. Ako bi se oslobodili očiglednog preterivanja, manipulacija i mitova, ovi stavovi bi imali izvesni legitimitet i trebalo bi ih ozbiljno shvatiti. Jednostavni kompromisi među naučnim radnicima ne mogu odrediti osnovne metodološke principe u dostizanju 'konačne istine' u vezi događaja koji se preispituju. Budućim čitaocima neće biti pružen neosporni prikaz datih događaja, jer će uvek morati da se sreću sa barem izvesnim oprečnostima u materijalu, nakon čega bi trebati da formiraju svoje sopstvene zaključke. Preispitivanje sporova koji postoje i koji će se najverovatnije pojaviti u budućnosti, i čitav niz argumenata koji su sa

nedavno dostupnim izvorima, literaturi i ličnom uvidu u memoare i dnevnikе kako značajnih učesnika tako i običnih ljudi.

⁵ U vezi *srpsko-srpskih* sporova važno je podsetiti se da su Srbi u (iz) Hrvatskoj imali drugačije poglede od Srba iz Srbije, od samog početka Jugoslovenske krize, tokom rata i posle njega.

njima povezani, ne bi trebali da zamagle sliku već samo da pomognu naučnicima da pronađu njihovo bolje tumačenje.

Robert Hayden je razmatrao problem intelektualne zaslepljenosti u vezi tretiranja sukoba u koji su uključene aktivne političke zajednice. On upozorava:

“Dugotrajni međunarodni konflikti obično iznedre više partizana nego naučnika; ako je istina prva novinarska žrtva rata, objektivnost je prva naučna žrtva. Akademske rasprave o bivšoj Jugoslaviji su polarizovane upravo kao i one koje se bave nastankom Izraela ili podelom Kipra, uz dozu kritičizma koja često više zavisi od toga da li rad odražava autorove već u napred određene stavove, umesto koherentnosti njegove teorije ili pouzdanosti i količine argumenata kojim raspolaže. Kada jedna od zaraćenih strana u takvom konfliktu pobedi na političkom planu ona obično dobije i akademsku bitku, i zato analize ukazuju da politiku koja je dobila, u stvari, stremi ka pogrešnim procenama. Politička hegemonije stvara intelektualnu zaslepljenost.”⁶

Izvesno je da politička rešenja ne mogu služiti kao nacrt za naučno istraživanje. Naučni radnici koji se bave nedavnom istorijom ili društvenim razvojem nisu potpuno bespomoćni u obavljanju svog zadatka. Ipak, kao što je i ranije pomenuto, oni se susreću sa izvesnim ograničenjima.

PREGLED: NEKI SPORNI DOGAĐAJI I TEME

Uzroci rata

Jedan od najvećih sporova čitavog sukoba odnosi se na razloge srpske pobune. U hrvatsko objašnjenje za uzroke rata uljučeno je i uverenje da su Srbi razradili plan za uspostavljanje Velike Srbije. Po ovoj interpretaciji, Milošević je hrvatske Srbe ohrabrio da podignu ustanak kako bi zauzeo pojedine delove Hrvatske i stvorio Veliku Srbiju,

⁶ Robert Hayden, *Blueprints for House Divided* (Ann Arbor, 1999), 18-19.

uz napomenu da Srbi nikada nisu imali valjani razlog za opuštanu pobunu. Po ovoj idejnoj frakciji, taj plan je utemeljen u raznim političkim teorijama i programima XIX (Garašanin) i XX veka koje su potom usvojili srpski intelektualci (*Memorandum* Srpske akademije nauka i umetnosti, delimično objavljen 1987) i Milošević. Glavni uzrok rata bila je težnja da se nastavi sa teritorijalnim proširenjem Srbije. Među dokazima ove tvrdnje nalaze se i neke neosporne činjenice: (a) uz pomoć više iznenadnih političkih poteza Milošević je poništio autonomije Kosova i Vojvodine i time ukinuo Ustav Jugoslavije iz 1974; (b) Milošević je objavio da 'svi Srbi moraju da žive u jednoj državi' čime je zanemarena činjenicu da su republike bile države, i time otvarajući put 'prekranju granica'; (c) hrvatski Srbi otpočeli su sa demonstracijama i drugim aktivnostima tokom 1989, tvrdeći da 'Ovo je Srbija'. Ovo se desilo pre nego što je u Hrvatskoj došlo do bilo kakvog političkog razvoja koji je mogao predstavljati opasnost za opstanak i status Srba u Hrvatskoj.

Srpska strana je rutinski ukazivala da se proglašavanje novoga *Ustava republike Hrvatske* u decembru 1990, među Srbima stvorio strah da bi se sada mogle ponoviti patnje kojima su bili podvrgnuti tokom ustaškog režima 1941-1945. Oni su se protivili formulaciji Ustava po kojoj se hrvatski Srbi lišavaju statusa 'konstutacionog naroda' i 'svode' na status 'manjine', i izrazili brigu zbog ekstremne nacionalističke politike nove vladajuće partije – Hrvatske Demokratske Zajednice (HDZ). Izvesno je da HDZ nije pokazala mnogo osećajnosti prema Srbima u Hrvatskoj, i nije učinila gotovo ništa da Srbe ubedi u svoje dobre namere. Hrvati su nameravali da se odvoje od Jugoslavije što je i bio sastavni deo njihovog političkog i nacionalnog oslobođenja, ali je ovaj legitimni cilj bio ponekad zamagljen sa drugim političkim pobudama koje su zastrašivale hrvatske Srbe. Tačno je da su neki ekstremno desničarski politički krugovi gajili nostalgiju i želju za obnavljanjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH), fašističke marionete iz Drugog svetskog rata.⁷ Svakako treba imati na umu da se u socijalističkoj

⁷ Hrvatski istoričar Ivan Goldštajn predstavio je spisak profašističkih stavova sa početka perioda demokratizacije ranih 1990-ih: "Velika većina Hrvata burno je pozdravila pad komunizma i uspostavljanje nove vlade sa nacionalnim predznakom. Masovni skupovi i razne proslave bile su organizovane u Zagrebu i širom Hrvatske. Veliki broj partizanskih spomenika koje su postavile komunističke vlasti bili su uništeni a hrvatski nacionalni simboli dobili su drugi značaj. Ulicama koje su nosile nazive poznatih Srba ili gradovima sa srpskim imenima ubrzo su data nova imena sa

Jugoslaviji svako pominjanje nacionalnih prava, bez obzira koliko su ti zahtevi bili demokratski, karakterisalo kao 'nacionalističko' ili 'ekstremističko'. Zbog toga su Hrvati često okarakterisani kao ustaše od strane Srba, kao što je važno i naglasiti da je tokom 1990-1991 postojala izvesna doza ustaškog preporodau Hrvatskoj.⁸ Ovo nije izazivalo samo strah kod Srba, već je išlo i na ruku Miloševićevom nacionalističkom programu. Neki Srbi su se počeli pribojavali ponavljanja 1941, i socijalističku Jugoslaviju smatrati za garant svoje lične i nacionalne bezbednosti. Pojedini hrvatski historičari pripremili su dosta dokumentovanih detalja koji su potkrepili tezu da su neki hrvatski potezi morali isprovocirati Srbe.⁹

Srbi su se osećali nelagodno u vezi sa razvojem događaja u čemu su uvideli sličnost sa situacijom koja ih je zadesila 1941-1945 kada su Srbi bili žrtve progona pa čak i genocida. U svakom slučaju, njihova

hrvatskom simbolikom. Trg žrtava fašizma u Zagrebu postao je Trg hrvatskih velikana. Brojni politički prognanici momentalno su se vratili iz dijaspore u Hrvatsku, uključujući i neke pro-ustaški nastrojene, donevši sa sobom neke svoje stare ekstremističke poglede koje se nisu plašili da javno iskažu. Tuđman je proglasio politiku 'izmirenja svih Hrvata', što je podrazumevalo i toleranciju prema ekstremnom nacionalizmu. Mnogi članovi nove vlasti bili su opijeni uspehom i ponašali se kao da su zaboravili, ili možda samo podcenili, činjenicu da se Hrvatska još uvek nalazila u sastavu Jugoslavije sa preko više od pola miliona srpskih građana koji su bili skloni Jugoslaviji i sve više manipulisani iz Srbije" (Goldštajn, *Croatia: A History* (London, 2000), 211-212). On je naglasio da je u tim okolnostima slobodna štampa počela da se bavi nekadašnjim tabu temama i ukazao na pokušaje da se NDH rehabilituje, ili barem njena istorijska slika ulepša.

⁸ Tuđmanov prvi ministar odbrane, general Martin Špegelj, objavio je kasnije da su primedbe JNA o ponovnom obnavljanju ustaštva u Hrvatskoj bile veoma utemeljene: "Propaganda vojnog vrha bila je toliko besramna kao i srpsko isticanje opasnosti od ustaštva u Hrvatskoj, nalik na 1941, Nažalost, ovo je bilo samo delimično tačno. Ustaštvo je doneto spolja, povratkom ekstremne emigracije u Hrvatsku. To nisu bili visoki oficiri bivše NDH, već jednostavno oni koji su mislili da bi ustaško nasleđe bio dobar temelj za formiranje novih snaga u Hrvatskoj i za ostvarivanje ličnog profita. Tačnije, oni su ostvarili svoj uticaj i profit, i usvakom slučaju, njihovo prisustvo u političkom životu stvorilo je velike probleme koji su prisutni i danas. Ova činjenica, uz napade na srpska domaćinstva tokom proleća 1991, učinilo je više štete hrvatskoj odbrani nego čitava agresija JNA. Od tada smo trpeli posledice i bili svedoci pojave različitih vrsta neo-fašizma." Martin Špegelj, *Sjećanje vojnika* (drugo izdanje, Zagreb, 2001), 55-56.

⁹ Pogledati na primer Dušan Bilandžić (1998) *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb, 1998), i Ivo Goldstein, *Croatia*.

situacija nije bila u potpunosti ista sa onim što se Srbima dogodilo u Drugom svetskom ratu. Pre svega, nije postojao plan da se prognaju i likvidiraju pripadnici srpske manjine u Hrvatskoj. Šta više, međunarodna zajednica je pažljivo pratila razvoj situacije u Jugoslaviji, tako da čak i ako su Hrvati želeli da obnove NDH, bili bi onemogućeni da sprovedu politiku terora, progona i genocida nad Srbima. Mada su neki predstavnici srpskog naroda u Hrvatskoj – uključujući pravoslavne episkope – upozoravali da je mala verovatnoća ponavljanja 1941-1945, u stvari da je to nemoguće¹⁰, srpska propaganda je zasipala auditorijum u Hrvatskoj sa stravičnim slikama iz prošlosti, naglašavajući da su Hrvati 'genocidne ubice' po prirodi i da se tu ništa ne može promeniti. Razni propagandni trikovi korišćeni su da bi ubedili hrvatske (i bosanske) Srbe kako se istorija ponavlja, uključujući ponovno bavljenje žrtvama ustaškog progona iz Drugog svetskog rata uz pomoć manipulacija.

Neko bi iz ovoga mogao zaključiti da su Srbi u hrvatskoj bili izloženi raznim oblicima diskriminacije,¹¹ ali da je ova diskriminacija bila daleko od progona koji su se dogodili za vreme Drugog svetskog rata. Takođe je važno zapamtiti da su ubistva ili bilo koji drugi oblici nasilnog progona Srba u Hrvatskoj u mestima poput Gospić, Pakračka Poljana, Sisak, Osjek, Paulin Dvor, počeli tek nakon izbijanja potpunog oružanog konflikta tokom leta 1991. Otuda ovi zločini Hrvata ne mogu da služe kao opravdanje za izbijanje pobune jer su se oni dogodili nakon ustanka i dok je rat bio u punom zamahu.

¹⁰ Gornjokarlovački episkop Simeon je u junu 1990 ukazao na istorijsku razliku u ove dve situacije: “Na granicama Jugoslavije danas nisu ni Hitler ni Musolini, već Evropa (...) Tuđman i njegovi sledbenici, čak i najekstremniji među njima, trebali bi to da znaju.” Radmila Radić, “Crkva i 'srpsko pitanje’” iz Nebojša Popov, urednik *The Road to War in Serbia, Trauma and Catharsis* (Budapest, 2002), 1: 320. Militantni srpski nacionalisti Vojin S. Dabić i Ksenija M. Lukić u svojoj knjizi o srpskim žrtvama u istočnoj Slavoniji zaključuju da uprkos pozivanja na ustašku ideologiju, HDZ nije mogao obnoviti ustašku politiku: “Vođstvo HDZa nije moglo ponoviti ustašku praksu masovne likvidacije Srba. Međunarodna zajednica to ne bi dozvolila.” Vojin S. Dabić, and Ksenija M. Lukić, *Zločini bez kazne: Zločini hrvatskih oružanih snaga počinjeni nad Srbima u istočnoj Slavoniji i zapadnom Sremu tokom 1991* (Vukovar: 1997), 14.7.

¹¹ Pogledati Momčilo Mitrović, “Etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992-1994” *Tokovi istorije*, 3-4 (2003); Tanner, *Croatia*; Silber i Little, *Yugoslavia*; Svetozar Livada, *Etničko čišćenje – zločin stoljeća* (Zagreb, 1997); Jovan Mirić, *Demokracija i ekskomunikacija*, Zagreb 1999.

Ponašanje Hrvata bilo je delom i posledica bojazni da bi Milošević mogao da, koristeći lokalne Srbe kao izgovor, upotrbi JNA za napad na Hrvatsku odmah nakon prvih višestranačkih izbora. Povrh svega, Beograd je već bio doprineo mobilisanju hrvatskih Srba i, kasnije, podsticanju njihove oružane pobune u Hrvatskoj. Beograd je pokrenuo razne manifestacije 'antibirokratske revolucije', poslao svoje izaslanike i pomagao u usklađivanju akcija raznih srpskih nacionalista u Srbiji i Hrvatskoj. Konfiskacija oružja hrvatske Teritorijalne odbrane koju je JNA izvršila u Maju 1990, zlosutno je izgledala kao priprema terena za napad.

U samoj Srbiji, izvestan broj poznatih intelektualaca, bivših istaknutih partijskih i državnih vođa, generala i admirala, i NVO aktivista, uglavnom se slažu sa nekim uobičajenim hrvatskim tvrdnjama o uzrocima rata, prvenstveno o ulozi srpskog nacionalizma i 'Projekta Velike Srbije'. Samo bi nekolicina mogla da negira ključnu ulogu lidera Socijalističke Partije Srbije (SPS) Slobodana Miloševića i vojske.¹² U očima nekadašnjeg istaknutog političara Miloša Minića, Hrvatska je pokrenula rat protiv stranog agresora koji je bio veoma sličan partizanskoj borbi tokom 1941-1945.

Brojni zapadni analitičari takođe su u projektu Velike Srbije uvideli osnovni uzrok propasti Jugoslavije i tragedije koja je usledila. Među njima se nalaze i naučnici James Gow, Michael Libal i Paul Garde.¹³ S druge strane, neki zapadni analitičari takođe obrazlažu da ovaj plan o uspostavljanja Velike Srbije nije funkcionisao u kasnijim fazama rata. Dokaz toj tvrdnji su mnoge deklaracije o ujedinjavanju 'srpskih zemalja' (RSK, RS, Srbija i Crna Gora) koje nikada nisu realizovane, šta više, ostale 'srpske zemlje' nisu ni pritekale u pomoć RSK tokom završnih operacija rata u Hrvatskoj.

¹² Pogledati Popov, *Road to War*, i doprinos Milenka Markovića, Miloša Minića, Branka Mamule, Jovana Ninkovića, Milana Baste, Svetozara Ora u delu *Ratovi 1991 – 1999* (2002).

¹³ James Gow, *The Serbian Project and its Adversaries. A Strategy of War Crimes* (Montreal, Kingston, & Ithaca, 2003); Michael Libal, *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991-1992* (Zagreb, 2004), prevedeno kao *Limits of Persuasion: Germany and Yugoslav Crisis 1991-1992* (College Station, 1997); Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie* (Paris, 1992).

Neki istaknuti i uticajni strani naučnici podržavaju teoriju da se pravi i dublji uzroci rata mogu pronaći u urušavanju autoriteta vlasti i poremećaju političkog i građanskog poretka. Na primer, Susan Woodward ističe da: “konflikt nije rezultat istorijskog animoziteta i posledica pre-komunističke prošlosti; on je rezultat politike transformacije socijalističkog društva u tržišnu ekonomiju i demokratiju.”¹⁴ Situaciju je pogoršalo opadanje društvenih standarda i nepovoljna međunarodna situacija u kojoj bivša Jugoslavija više nije imala velikog značaja.

Svako rešenje za razmimoilaženja ovde trebalo bi da se nađe uzimanjem u obzir svih činjenica na kojima su ove interpretacije bazirane i odbacivanjem svih zaključaka koji iz njih ne proizilaze. Povrh ovoga, neophodno je uzeti u obzir dinamički aspekt ratne politike i promene kursa glavnih učesnika.

Priroda rata i njegov politikantsko-legalni karakter

Naredni spor koji direktno proizilazi iz prethodnog u vezi je sa političkim i legalnim karakterom rata.

Etnički Srbi iz obe zemlje tvrdili su da je sukob bio klasični primer ne-međunarodnog ili građanskog (unutrašnjeg) rata. Srbi su tvrdili da su branili svoj goli život od genocidne politike novog hrvatskog režima. Iz ovoga ugla, uzevši u obzir da se Hrvatska izdvojila iz Jugoslavije, sukob je bio očigledan primer dva građanska rata, u kojima ni na jednoj strani nije učestvovala zvanična država (ne-državni Hrvati protiv Jugoslavije i ne-državni lokalni Srbi protiv Hrvatske). Glavni argument za ovu tvrdnju je da su pobunjeni Srbi bili građani Hrvatske koji su se podigli protiv hrvatske centralne vlasti.

Sa druge strane Hrvati su tvrdili, i u tome bili podržani od većeg dela međunarodne zajednice, da se (a) Jugoslavija jednostavno nalazi u 'stanju raspada', da je (b) Hrvatska proglasila svoj suverenitet (25. juna i

¹⁴ *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington D.C., 1995).

8. oktobra 1991) što je propisno priznato od strane mnoštva država (januar 1992), i da je (c) Milošević uzurpirao jugoslovenske federalne institucije kao što su JNA i ostatak Predsedništva, čime je praktično ukinuo jugoslovensku federalnu dežavu. Prema ovom prikazu situacije, Jugoslavija i Hrvatska su bile dve zasebne države, s tim da je Jugoslavija imala svoje trupe (JNA) na hrvatskoj teritoriji. Hrvatska je uporno tvrdila da je oružani sukob u Hrvatskoj međunarodni rat, sa Jugoslavijom (Srbija i Crna Gora) i JNA kao agresorom na način koji je definisan i u međunarodnom zakonu.

Očigledno je da su obe tvrdnje stvorene u nameri da se ostvari povoljniji status 'žrtve' za pojedine zahteve (Hrvatska kao žrtva spoljne agresije, hrvatski Srbi kao žrtve hrvatskih vlasti). Time bi mogli poboljšati svoj opšti status i izazvati naklonost.

Obe ove tvrdnje, mada izgledaju nespojive, zasnovane su na činjenicama i u zakonu. Nema dileme da otpor lokalnih Srba protiv hrvatske centralne vlasti nije bio međunarodni oružani sukob, ali je takođe očigledno da je ostatak Jugoslavije vodio međunarodni oružani sukob i da je bio agresor barem između oktobra 1991, i povlačenja jugoslovenskih trupa iz Hrvatske tokom juna-oktobra 1992. Tvrdnja lokalnih Srba da oni ne mogu biti agresori i okupatori svoje vlastite zemlje je tačna, oni su podstakli stranu agresiju koju su počinile ostatak Jugoslavije i njene institucije. U nameri da obezbede legalne okvire sukoba, ICTY je odabrao da rat u Hrvatskoj nakon 8. oktobra 1991 smatra međunarodnim sukobom.¹⁵

Osnivanje hrvatskih oružanih snaga

Kao što je već pomenuto, hrvatski Srbi su se osećali ugroženim zbog poteza hrvatskih vlasti. U drugoj polovini 1990 bilo je primera

¹⁵ Vidi na primer Dopunjenu tužbu protiv Pavla Strugara *et alii*: ova druga dopuna tužbe odnosi se na stanje međunarodnog sukoba i delimične okupacije koja je postojala u Hrvatskoj. Dana 25. juna 1991, Hrvatska je proglasila otepljenje od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i postala nezavisna 8. oktobra 1991. Sve do 7. oktobra 1991, ovaj sukob je bio unutrašnji po prirodi. Od 8. oktobra 1991 u Hrvatskoj je postojao međunarodni sukob i delimična teritorijalna okupacija (ICTY: tačka 8).

diskriminacije nad Srbima koji su u velikom broju otpušteni sa svojih poslova, posebno u sektoru bezbednosti (npr. policija, Teritorijalna odbrana (TO), itd.). Srpska manjina u Hrvatskoj – 581.663 ljudi po popisu iz 1991, ili 12.2 procenata stanovništva republike od ukupno 4.8 miliona – bila je veoma zastupljena u Komunističkoj partiji (22.6 procenata 1984) i političkoj eliti (17.7 procenata imenovanih zvaničnika u Hrvatskoj bili su Srbi),¹⁶ a naročito u Ministarstvu Unutrašnjih Poslova (MUP), uključujući i policiju (28-31 procenat). Srbi su takođe bili prezastupljeni u federalnim institucijama, naročito u JNA gde su 57.1 procenata oficira bili Srbi. Kontrast ovome bila je činjenica da su Srbi sačinjavali samo 36.3 procenata stanovništva Jugoslavije.¹⁷ Svakako, mora se naglasiti, da je prisustvo Srba u republičkoj policiji u kasnim 1980im opalo na 17 – 18 procenata¹⁸, ali bilo je prekasno da bi se promenila dugogodišnja predstava o Srbima kao čuvarima komunističkog režima – režima kojeg je Milošević očigledno uzurpirao. Hrvati su bili zastrašeni Miloševićevim planom o 'Svim Srbima u jednoj državi'. Uzevši u obzir da su živeli u okruženju u kojem je koncept nezavisnih građana bio potpuno nepoznat i gde su ljudi postojali samo kao članovi grupe, bilo je lako poistovetiti sve Srbe sa srpskom nacionalističkom politikom. Na srpsku prezastupljenost u vitalnim službama i institucijama (policija, vojska, Partija) gledalo se kao na pretnju koja se mora ukloniti ako Hrvatska namerava da ostvari nezavisnost. Tako je diskriminacija u republičkoj policiji bila pre posledica stavova i nepoverenja između etničkih zajednica nego što je bila politički program.

CIA je jasno definisala personalna pitanja u policiji kao jednu od glavnih tema u događajima koji su na kraju i doveli do rata:

¹⁶ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana* (Zagreb, 1991), 158

¹⁷ Zvanične podatke JNA predstavio je Drago Nikolić, *Kadrovi i kadrovska politika* (Beograd, 1989) [*Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945.-1985*, 15].

¹⁸ Po administraciji Ministarstva Unutrašnjih Poslova, srpski udeo je, prema zvaničnim podacima, bio 28.6 procenata 1985; tokom narednih pet godina pao je za 10 procenata. U 20 od 114 opština u Hrvatskoj, Srbi su bili na položaju načelnika policije. Tokom 1985 srbi su držali 27.5 procenata rukovodećih položaja u Ministarstvu, ovo je u martu 1990 palo na 16 procenata (mnogo pre nego je HDZ došao na vlast), videti Ratko Bubalo, «Jesu li Srbi stvarno vladali Hrvatskom?» *Arkzin* (Zagreb), 19/20, 5 August 1994, 7.

“Teškoće sa kojima su Hrvati suočeni bile su fokusirane na nastojanja da se izmeni veličina i sastav republičkih policijskih snaga formiranjem dodatnih policijskih stanica sa hrvatskom većinom i redukovanjem broja etničkih Srba u postojećem sastavu. Rekrutovanjem dodatnih etničkih Hrvata u regularne snage, hrvatska vlada se očigledno nadala da će uvećati sveukupno i procentualno učešće, kao i da će dovesti hrvatski personal u policijske stanice na srpskoj teritoriji. Ali hrvatska snažna nastojanja da ostvare dominaciju nad policijskim snagama dodatno su iritirala i rasrdila sve etničke Srbe.“ (CIA 2002:83)

Hrvatska policija je u stvari obezbedila jedini legalni način za osnivanje vojnih snaga u Hrvatskoj. Po generalu Antonu Tusu, hrvatske vlasti su upotrebile obrazac Ministarstva Unutrašnjih Poslova nakon 30. maja 1990, pre nego obrazac TO (kao što je to bio slučaj u Slavoniji), da bi stvorila novu Hrvatsku armiju.¹⁹ Kupujući oružije za policiju, Hrvati su izigrali zabranu formiranja republičkih 'paravojski' koju je odredilo federalno Predsedništvo i uspeli da nadoknade svoje gubitke kada je vojska preuzela arsenala TO u maju 1990.

Povećanje hrvatskih policijskih snaga išlo je uporedo sa porastom nereda. Militantni Srbi iz Krajine su 17. avgusta 1990 onemogućili sve komunikacije u severnoj Dalmaciji; policija u Kninu, vođena Milanom Maretićem, budućim predsednikom Republike Srpske Krajine (RSK), objavila je da srpska policija više neće ispunjavati naređenja iz Zagreba. Do januara 1991, broj hrvatskih policajaca se od uobičajenih 10.000, gotovo udvostručio. MUP-ov pokušaj da formira vojne snage, uglavnom je bio fokusiran na proširenje svoje specijalne antiterorističke jedinice u 'specijalne policijske' bataljone organizovane po vojnom principu. Ovaj program je do januara 1991 stvorio nekoliko bataljonskih vojnih jedinica sa 3.000 članova.

Kao podršku ovim regularnim snagama, MUP je takođe otpočeo sa proširivanjem svojih regionalnih rezervnih formacija, čiji je broj bio procenjen na 10.000 osoba organizovanih u 16 bataljona. U maju 1991, MUP-ove specijalne policijske snage i rezervne formacije transformisane

¹⁹ Anton Tus, “Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja” u Branka Magaš and Ivo Žanić, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995* (Sarajevo & Zagreb, 1999), 72-77

su u Hrvatski Zbor Nacionalne Garde (ZNG) i podređene Ministarstvu odbrane. Strani posmatrači su zaključili da je Hrvatska:

“trebala da krene u rat bez čvrste komande i kontrolne strukture koja je neophodna za upravljanje borbenim operacijama na terenu. Pogotovo, nedostaju čvrste regionalne komande za kontrolu zagrebačkih često nedisciplinovanih i neadekvatno istreniranih trupa, povezanih slabom koordinacijom između MUP-a i ZNG-a.”²⁰

Hrvatski napori da se formiraju vlastite oružane snage, zajedno sa političkim potezima za odvajanje od Jugoslavije, pomno su posmatrani od strane JNA, koja je sebe smatrala za jedinu federalnu instituciju još uvek sposobnu i voljnu da osujeti hrvatske secesionističke namere. Rešivši se potencionalne hrvatske vojne pretnjom, JNA je usmerila svoju pažnju ka političkoj pretnji, praveći planove za uklanjanje hrvatskih (kao i slovenačkih) vlasti. Vođstvo JNA je nameravalo da dozvoli Hrvatskoj i Sloveniji da nastavi sa svojim koracima ka objavljivanju nezavisnosti tako da bi planirana vojna intervencija JNA bila potpuno opravdana. Mada je JNA uspešno konfiskovala naoružanje hrvatske Teritorijalne odbrane u maju 1990, nije uspela da osujeti hrvatski program nabavke naoružanja od kraja 1990 do početka 1991. U jesen 1990, JNA je razotkrila te aktivnosti ali nije mogla da obezbedi odgovarajuću podršku razjedinjenog Predsedništva za operaciju 'Štit', čiji je cilj bio da razoruža hrvatsku vojnu organizaciju i njene lidere izvede pred sud. U januaru 1991, Predsedništvo je naredilo Hrvatima da predaju svoje naoružanje ali je čitava operacija doživela neuspeh. Ni pokušaj JNA da sredinom marta 1991 proglasi vanredno stanje nije dobio podršku Predsedništva. Mada je Miloševićev saveznik Borislav Jović nastojao da stvori politički vakum podnošenjem ostavke na mesto predsednika Predsedništva, JNA nije bila u mogućnosti da iskoristi priliku.

Prvi incidenti i izbijanje rata

²⁰ CIA, *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990 – 1995* (Washington D.C, 2002), 86.

Nesposobnost vodećih političara da pronađu rešenje krize i oklevanje JNA da deluje, omogućilo je da rastuće tenzije u Hrvatskoj konačno dovedu do otvorenog sukoba između naoružanih hrvatskih Srba i snaga hrvatskih vlasti. Kratki sukobi koji su započeli u gradu Pakracu (3. mart 1991), na Plitvičkim Jezerima (31. mart) i u Borovom Selu (2. maja kada je poginulo najmanje 12 policajaca) bili su prvi hici u ratu koji će besneti Hrvatskom čitave 1991. Srbi i Hrvati su uvideli da je totalni rat bio izvestan i emocije su dostigle vrhunac. Njihovi sukobi i pretnje postavili su hrvatske garnizone JNA u položaj mirovnih snaga, ulogu koja u potpunosti nije zadovoljila ni hrvatske Srbe, koji su želeli da ih JNA štiti, ni Hrvate, koji su verovali da JNA nedvosmisleno ili strategijski podržava pobunjene Srbe.

Posle incidenta u Borovu Selu, međusobni sukobi su se proširili poput epidemije. Pokazalo se da su mnogi nasilni ispadi bili neplanirani, spontani i nepovezani. Započeto nasilje poslužilo bi za prikrivanje strateških vojnih akcija vođstva hrvatskih Srba, koje je nameravalo da proširi svoju kontrolu nad srpskim oblastima u Hrvatskoj. Predsednik Tuđman odupreo se pritisku glavešina koji su od njega zahtevali da odgovori na pobeđe hrvatskih Srba tako što bi napao JNA, koju su smatrali pro-srpski orijentisanom. Tuđman je od međunarodne zajednice nastavio tražiti da dejstvuje kako bi zaustavila borbe. Njegov početni cilj bio je da internacionalizuje sukob u Hrvatskoj, pre nego da se bori sa vojnim snagama, nadajući se da će EU i SAD priznati hrvatsku nezavisnost i prisiliti Beograd da zaustavi svoje operacije protiv Hrvatske. U međuvremenu, do sredine leta JNA je pokušala da očuva mir razdvajajući zaraćene strane, ali potpuno bezuspešno.

Tokom leta, glavne borbe su se vodile u banijskom regionu južno od Zagreba, gde su srpska TO i policijske jedinice pokušale da preuzmu kontrolu nad gradovima Glina i Kostajnica zauzimajući hrvatske policijske stanice u regiji. Ipak, Hrvati su zadržali vlast u Kostajnici do sredine septembra. Najveća srpska operacija u istočnoj Slavoniji bila je uspešna kampanja preuzimanja kontrole nad Baranjom tokom kraja avgusta. Borbe su se vodile oko predgrađa Vukovara, Vinkovaca i Osjeka, gde je svaka strana nastojala da proširi svoju vlast. Tokom leta, mnoge borbe su se sastojale od intezivne dnevne razmene vatre između hrvatih i srpskih sela, bez bilo kakvih pokušaja neke strane da zauzme teritoriju. Dalje prema jugu u severnoj Dalmaciji (Knin), za razliku od

drugih regiona, presudnu ulogu imala je JNA. Mada je u početku imala mirovnu ulogu po nalogu vrhovne komande JNA, Deveti korpus JNA (Knin) je tokom avgusta postao sve skloniji započinjanju sukoba sa hrvatskim snagama ili odbrani teritorije koje su držali Srbi. Ovo je kulminiralo zauzimanju – u saradnji sa trupama SAO Krajine – ključnog sela Kijeva (26. avgust) kojeg su držali Hrvati, i osvajanju strateškog masleničkog mosta koji je povezivao dalmatinsku obalu sa severnom Hrvatskom (11. septembar). Donekle, ove operacije oko Kijeva možda su bile preduzete jer je JNA procenila da je bila napadnuta, blokirana ili ugrožena od strane hrvatskih trupa.

Usled pritiska Evropske zajednice, sve učesnice jugoslovenskog sukoba prihvatile su 7. jula tromesečni moratorijum na bilo kakvo izjašnjavanje o odcepljenju Slovenije i Hrvatske, sa ciljem da se omoguće miroljubivi pregovori o budućnosti Jugoslavije. Međutim, sada je jasno da su sve strane imale drugačije planove. Hrvatski predsednik Tuđman je odlučio da krene u rat sa JNA sredinom septembra, započinjući stratešku ofanzivu 14. septembra, sa namerom da neutrališe i zauzme njene objekte u Hrvatskoj. Ovo je dalo novu dimenziju vojnoj odbrambenoj strategiji kojoj je Hrvatska težila za vreme njenog sukoba sa lokalnim srpskim snagama tokom leta. Zagreb je nameravao da nastavi sa defanzivom na bojnopolju, istovremeno napadajući JNA u pozadini. Napad na kasarne JNA bio je ključni faktor u hrvatskom nastojanju da ojača ZNG. Oružje koje su Hrvati osvojili u kasarnama iskorišćeno je da se naoružaju desetine novih brigade aktivnog sastava i rezervista. Ovo oružje je zamenilo, ili čak bilo isto ono koje je JNA oduzela od republičke TO tokom maja 1990.

Američki ambasador u Jugoslaviji Warren Zimmerman, ukazao je da je u napred bio upoznat sa ovim planovima:

Krajem avgusta Tuđman mi je rekao o svojim planovima da započne 'ratnu opciju' – opštu ofanzivu protiv JNA i 'četničkih separatista'. Složio sam se sa njim da JNA nije delovala u neutralnom maniru ali sam ga pitao kako se u opšte može nadati uspehu sa svojom novostvorenom armijom. 'Oh' reče on neusiljeno 'tvoja zemlja će me izbaviti sa svojom vojnom silom'. Rekao sam mu da nije postojala ni trunka verovatnoći u njegovim izjavama i upozorio ga da ne pravi nikakve vojne kalkulacije na osnovu američke intervencije. Nisam uspeo da narušim njegovo

spokojstvo. 'Možda ja znam više o vašoj zemlji nego vi gospodine ambasadore', rekao je sa osmehom. Odmahujući glavom na ove njegove informacije o američkoj politici, pokušao sam na drugačiji način. 'Zašto ne pokušate da okončate srpski otpor nudeći im autonomiju u okviru Hrvatske? Zaštićeni od strane JNA oni to praktično i imaju. Velikodušni gest sa vaše strane mogao bi pomoći da se prevaziđe nedostatak poverenja, i bio bi popularan na zapadu.' Tuđman je bio nezainteresovan za ovu ideju. Niti je želeo da diskutuje o predlogu kojim su njegovi ministri bavili – 'konfederaciji jugoslovenskih država'. Predlogu za koji je i vlada SAD bila zainteresovana, ograničavajućem za centralnu vladu da preuzme vlast; odbrana i spoljni poslovi bili bi u nadležnosti individualnih država. Takva bi 'konfederacija' više nalikovala na dvanaest država Evropske Zajednice nego Švajcarskoj – drugim rečima, neveliki ustupak koji bi Hrvatska morala da učini. Tuđmanov jedini osvrt na to bio je oprostajni hitac: 'Ako se ovaj rat nastavi, nemojte mi pominjati nikakvo jugoslovensko udruženje.'²¹

Ove namere se takođe nisu mogle sakriti od armije i ostatka Predsedništva Jugoslavije, i na taj način su izazvale sumnje i kontramere suprotne strane. General Kadijević je 14. avgusta 1991 u svome kabinetu sakupio ljude od poverenja (general Adžić, S. Milošević, M. Bulatović, B. Kostić, i B. Jović) da ih informiše:

Prema informacija iz raznih izvora – a grčki su zasigurno pouzdani – Hrvati su odlučili da rasplamsaju sukob sa JNA očekujući da jača borbrna dejstva izazovu vojnu intervenciju iz inostranstva.

²¹ Warren Zimmerman (1996) *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyer: America's Last Ambassador Tells What Happened and Why* (New York & Toronto, 1996), 154-155. Objašnjenje se možda nalazi u Tuđmanovom govoru na Jelačićevom trgu u Zagrebu povodom prve godišnjice hrvatskog referenduma o nezavisnosti, maja 1992, kada je izjavio da rata ne bi bilo da Hrvatska to nije želela. Po njegovim rečima Hrvatska je rat shvatila kao jedino sredstvo za postizanje nezavisnosti. Mihailo Vučinić, *Gradjanski rat u Hrvatskoj 1991 – 1995* (Beograd, 2004), 6; D. Vilić i B. Todorović, *Razbijanje Jugoslavije 1990 – 1992* (Beograd, 1995), 25, po hrvatskim dnevnicima.

Trenutna situacija im ništa ne pomaže. Imaju podršku Vatikana i Federalne Republike Nemačke kao i dobru volju Amerikanaca.²²

Međutim, hrvatska 'odlučka' da vodi rat može se posmatrati kao akcija da se sačuva obraz u doba kada su JNA i srpski ustanici već započeli svoju ofanzivu i kontrolisali veliki deo nacionalne teritorije. Nije bilo mnogo izbora: hrvatska vlada je mogla ili da se pokori Miloševiću, JNA i srpskim ustanicima ili da pokuša odbraniti ono što je ostalo. U leto 1991 njene krhke snage nisu mogle da učine mnogo više od pokušaja da odbrane svoje položaje, povremeno napadajući blokirane garnizone JNA u gradovima. Tuđman je kasnije javno izjavio da je Hrvatska 'izabrala' rat, ali je to bilo samo njegovo uobičajeno hvalisanje.²³

Ostalo je nejasno zašto je ostatak Predsedništva, sa Brankom Kostićem kao predednikom, učinilo poteze koji su umanjili sposobnost otpora kod JNA. Na primer, 1. septembra, Predsedništvo je izdalo naredbu da se raspusti iz aktivne službe čitava 'septembarska 1990' klasa regruta, koja je bila najbrojniji i najuvežbaniji kontigent u JNA. Zatim, 26. avgusta, direktiva JNA je praktično dozvolila oficirima da odu na letnji odmor.²⁴

²² Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ, izvodi iz dnevnika* (Beograd, 1995), 371.

²³ Maja 1992, govoreći na Jelačićevom trgu u Zagrebu povodom prve godišnjice hrvatskog referenduma o nezavisnosti, Tuđman je izjavio da rata ne bi bilo da Hrvatska to nije želela. Po njegovim rečima Hrvatska je rat shvatila kao jedino sredstvo za postizanje nezavisnosti. Mihailo Vučinić, *Gradjanski rat u Hrvatskoj 1991 – 1995* (Beograd, 2004), 6; D. Vilić i B. Todorović, *Razbijanje Jugoslavije 1990 – 1992* (Beograd, 1995), 25.

²⁴ Naredba o raspuštanju 'septembarske klase' izdata je nakon što je Hrvatska objavila mobilizaciju. Čak je i komandantu 32. Korpusa Armije (Varaždin) omogućeno da ode na odmor 7. septembra, ali je od njega zatraženo da ostane u uredu. Umesto njega, na odmor je otišao zamenik, (pogledati *Slučaj generala Trifunovića*, Beograd, 1995, 9); Dr. Branko Kostić, pokušavajući da objasni ovu odluku, izjavljuje da je verovao kako bi se raspuštena klasa mogla lako zameniti rezervistima. Nikola Čubra, *Vojska i razbijanje Jugoslavije* (Beograd, 1997), 215; Branko Kostić, *1991: Da se ne zaboravi* (Beograd, 1996); Filip Višnjić, (Beograd, 1996).

Dana 14. septembra, hrvatski ZNG i snage MUP-a opkolile su i blokirale sve objekte JNA (kasarne i skladišta) na teritoriji koju su Hrvati kontrolisali i prekinuli sva njihova snabdevanja (uključujući i u vojnim bolnicama). Neke manje, izolovane postaje ili skladišta bila su brzo zauzeta, a neka tek posle borbi. Tokom ove brze serije strateških akcija, Hrvati su došli u posed velikog broja teškog naoružanja i većine onoga kojeg je JNA oduzela od TO tokom maja 1990. Čitavo naoružanje 32. Korpusa došlo je u ruke Hrvata, samo delimično oštećeno.²⁵

Karakteristike JNA i njena 'Srbizacija'

JNA je u oktoru započela opštu stratešku ofanzivu da bi pobedila hrvatsku vojsku i naterala je da kapitulira. Strateški plan napada Generalštaba – verovatno sčinjen tokom proleće 1991 a zapravo sproveden u septembru – predviđao je rasparčavanje Hrvatske i ostvarivanje vojne pobede da bi se hrvatsko političko vođstvo prisililo na predaju i obnovili pregovori o jugoslovenskoj konfederaciji. Ključni cilj koji je pridodat u septembru bio je oslobađanje kasarni JNA od hrvatske blokade. Ovaj plan je bio u suprotnosti sa Miloševićevim ratnim ciljem, za srpsku dominaciju nad ostatkom Jugoslavije.

Plan JNA se sastojao od pet faza personalne organizacije, pri čemu bi se mobilizacija i pripreme sprovodile u dve faze: pripremna mobilizacija i raspoređivanje (što je sprovedeno tokom jula) i nastavak mobilizacije (naređena u septembru). Početna mobilizacija trebala je da poveća pritisak na Hrvate bez otpočinjanja pravih napada. Takođe je odobreno JNA da predloži ključne formacije u svojim područjima delovanja, u slučaju da rat zaista započne. Potpuna mobilizacija je bila neophodna da bi se omogućilo da JNA u potpunosti sprovede plan koji je general Kadijević razmotrio:

Sprovesti potpunu vazдушnu i pomorsku blokadu Hrvatske. Bez odlaganja povezati smerove napada glavnih snaga JNA sa ciljem da se oslobode srpske regije u Hrvatskoj i kasarne koje su duboko u hrvatskoj teritoriji. U tom cilju, preseći Hrvatsku duž linije Gradiška – Virovitica, Bihać - Karlovac – Zagreb, Knin – Zadar i

²⁵ Tus, “*Rat u Sloveniji i Hrvatskoj*”, 78, daje detalje o arsenalu koji je došao u ruke Hrvata: 250 tenkova, 150 oklopnih vozila, 400 komada teške artiljerije, oko 180.000 komada lakog naoružanja i 18 brodova različitih tipova.

Mostar – Split. Osloboditi istočnu Slavoniju korišćenjem najjačih jedinica oklopno-mehanizovanih snaga, i potom hitro nastaviti operacije ka zapadu, priključiti se snagama u zapadnoj Slavoniji i nastaviti napredovanje prema Zagrebu i Varaždinu. Istovremeno sprovesti kopnenu blokadu Dubrovnika sa najjačim snagama iz regiona Herceg-Novi – Trebinje i prodreti u dolinu Neretve, da bi se tako delovalo zajedno sa snagama koje se kreću na potezu Mostar – Split. Nakon postizanja zadatih ciljeva, obezbediti i čuvati granice Srpske Krajine u Hrvatskoj, povući preostale delove JNA iz Slovenije, a potom povući JNA iz Hrvatske.²⁶

JNA je na neki način odvrtila Hrvatsku – ili barem predsednika Tuđmana - od udruživanja sa Slovenijom tokom kraja juna i jula. Međutim, JNA nije uspela da zaplaši Hrvate sa svojim stavom, i morala je da odreaguje na njihove napade na kasarne, i to sa delimičnom mobilizacijom sprovedenom 15. septembra. Pa ipak, sveprisutno odbijanje mnogobrojnih rezervista da se odazovu, dezertiranje velikog broja ljudi, i očigledan nedostatak entuzijazma kod Srba koji su se odazvali, ostavili su mnoge formacije namenjene za napad značajno oslabljene. Neuspeh mobilizacije je toliko ozbiljno poremetio operative planove da su neke operacije morale biti otkazane. Čak i u vitalnom sektoru istočne Slavonije, gde je JNA planirala svoja glavna dejstva, čiatava ofanziva ugrožena jer se ni izbliza dovoljan broj pešadije nije pojavio. Haos koji je bio izazvan raspadom države, potpomognut sa ogromnim neuspehom njihovih planova, konačno je doveo do pada samopuzdanja JNA i njene Vrhovne komande. To je navelo JNA da od sjedinjenog ostatka Federalnog i srpskog Prededništva zatraži da raspiše opštu mobilizaciju, ali od njih nije bilo odgovora. Prema Joviću, Kadijević je krajem septembra napustio svoj pro-jugoslovenski stav i

²⁶ Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada* (Beograd, 1993), 135. Neke analize (npr. CIA, *Balkan Battlegrounds*, 112. fn. 45.) izrazile su sumnju da je Kadijević verovatno prilagodio svoje memoare sa ciljem da više predstavi pro-srpsku pre nego pro-jugoslovensku opciju koju je zastupao 1991. Druga mogućnost je da plan prvobitno nije predviđao povlačenje iz Hrvatske, ali posle evakuacije iz Slovenije, dalje povlačenje JNA iz Hrvatske moglo je biti pridodato bez modifikovanja bilo koje planirane operacije.

zagovarao 'odbranu srpskih zemalja', na taj način prihvatajući Miloševićevu politiku 'Svi Srbi u jednoj državi'²⁷

Operacije u istočnoj Slavoniji započele su 20. septembra. JNA je 14-og pokrenula operaciju slabog inteziteta da bi oslobodila vukovarsku kasarnu, ali neplanirano i verovatno nenamerno od strane JNA, ova 'operacija slabog intenziteta' postala je njeno glavno dejstvo koje će je zaokupirati naredna dva meseca. Armija je poremetila svoj raspored i izgubila sredstva, ali najupečatljiviji gubitak bio je njen borbeni moral i kredibilitet u očima osoblja i javnosti. Peti Korpus iz Banja Luke prešao je reku Savu i uključio se u operacije u zapadnoj Slavoniji. Dalje prema zapadu, podržao je snage srpske TO na Baniji i Kordunu, pomažući im da konsoliduju svoju kontrolu teritorije u okolini Karlovca i izbavi tamošnjju kasarnu iz blokade. Druge važne operacije bile su kod Kostajnice, Petrinje i Slunja. Deveti (Knin) Korpus započeo je operacije u okolini Zadra 16. septembra, dva dana nakon što je kasarna napadnuta. Zbog problema oko mobilizacije i poteškoća u Hercegovini, operacija Mostar – Split nije nikada realizovana. Dubrovačka pod-operacija počela je 1. oktobra, nakon mobilizacije crnogorskih snaga JNA i crnogorske TO.

Novoformirani hrvatski Generalštab je uz pomoć osvojenog naoružanja organizovao proširenje ZNG tokom oktobra. Počevši od septembra, snage ZNG i MUP-a dokazale su da su u stanju zaustaviti napredovanje JNA, a komandanti sa bojišta počeli su ubeđivati Generalštab da odobri kontranapad. Nove ofanzive ipak su bile promenjivog uspeha. Počevši krajem oktobra, hrvatske snage u zapadnoj Slavoniji započinju napad, produživši sa relativno uspešnim operacijama sve do kraja sukoba u januaru. Hrvati su takođe pokušali sa dve neuspešne operacije za oslobađanje Vukovara u oktobru i novembru. Napadi na banijskom ratištu, u okolini Siska i Petrinje bili su samo delimično uspešni. Veliki uspesi postignuti su u zapadnoj Slavoniji, gde su Hrvati preuzeli kontrolu nad velikim delovima teritorije koju su do tada držali Srbi. Na ostalim mestima ostali su u defanzivi, održavajući blokade kasarni. U stvari, kasarne su ostale opkoljene sve do sporazuma

²⁷ Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 387-388, stav koji je podržan i u CIA, *Balkan Battlegrounds*, 92.

sa JNA o povlačenju garnizona u decembru 1991, koji je bio sastavni deo pregovora koji su doveli do 'Vensovog plana'.²⁸

Vojno dejstvo JNA u početnim fazama rata uglavnom je ocenjeno kao veoma loše. Ovo je dokazano na primerima ogromnog neuspehu u Sloveniji (Jun 1991), i u nesposobnosti JNA da sprovede uspešnu mobilizaciju u samoj Srbiji i na drugim lokacijama. Ovi nedostaci imali su presudne operativne posledice pri sprovođenju sporednih operacija koje su bile ili neuspešne (mada su za protivnike imali mnogo slabije snage), ili zaustavljene pre postizanja ciljeva koji su već bili na dohvat ruke. JNA je sprovodila operacije koje su u suprotnosti sa vojnom logikom (npr. nepotrebna okupacija Vukovara), i što je još važnije, nije bila sposobna da ispuni svoj zadatak i zaštite naroda od nasilja, ili da pomogne u mirnom rešavanju Jugoslovenske krize tokom 1990 – 1991.

Neki pojedinci su prosudili da se JNA već 1985 pripremila za unutrašnji oružani sukob i za gubitak Slovenije i onih delova Hrvatske u kojima Srbi nisu bili većina. Te godina ona je stvorila novi organizacioni format zasnovan na tri Vojne oblasti, umesto pet ili šest Armijskih oblasti koje su manje ili više bile identične sa republičkim granicama. Očigledno da je 1991 JNA pokušala ucrtati nove granice primenom sile, tako da je reorganizacija iz kasnih 1980-ih mogla biti deo plana o teritorijalnom proširenju Srbije; sa druge strane, velika privrženost JNA Jugoslaviji pre debakla u Sloveniji dovodi do drugačijeg zaključka. U tom kontekstu, plan RAM ('Rampart' plan) trebalo biti temeljno ispitan.

Priznavanje Hrvatske kao učesnice u ratu

Priznavanje Hrvatske tokom decembra 1991 – januara 1992 od strane međunarodne zajednice, naročito EU, ponekada je okarakterisano

²⁸ Vensov plan, koji je obelodanjen tokom poslednjih nedelja 1991, predviđao je formiranje četiri sektora poznatijih kao Zaštićene Zone Ujedinjenih Nacija ili UNPA (Istok, Zapad, Sever i Jug). One su se grubo poklapale sa tri komada teritorije koju su držali Srbi ili snage JNA. Više od 10.000 vojnika UN bilo bi raspoređeno po UNPA, da bi tamo zaštitile narod. Zauzvrat, JNA bi se potpuno povukla iz Hrvatske, a srpske paramilitarne snage bile bi raspuštene i razoružane, predajući svoje naoružanje ili JNA pre nego se povuče, ili ako bi to vše odgovaralo, snagama UN koje bi ga uskladištilo, nedirnuto, na lokacijama unutar UNPA. UN bi formirale plavu liniju razgraničenja.

kao snažan podstreh ratu i njegovom mogućem proširenju na Bosnu i Hercegovinu. Ovaj pogled su naročito zastupali Srbi, ali takođe i razni međunarodni naučnici i političari.²⁹

Najviši nemački i francuski zvaničnici tog doba imali su potpuno suprotne stavove o nemačkoj ulozi u forsiranju priznavanja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. Francuzi su smatrali da je Nemačka bila odlučno za priznavanje zbog domaćih političkih razloga i da to nije moglo pomoći zaustavljanju sukoba. Miteranov šef kabineta, i budući francuski ministar Spoljnih poslova Hubert Vedrine napisao je da je Pariz bio u potpunosti svestan nemačkog delovanja i nije ga osudio.³⁰ S druge strane, Michael Libal, bivši šef Departmenta za Jugoistočnu Evropu pri nemačkom ministarstvu Spoljnih poslova (1991 – 1995), odbacio je svaku nemačku odgovornost za nastavak i širenje rata. Prema Libalu, Nemačka je svoju politiku definisala mnogo drugačije od ostatka EU i SAD. On je zastupao stav da EU nije uspeła na odgovarajući način da prepozna osnovnu pretnju jedinstvu i stabilnosti Jugoslavije koju je Miloševićeva politika predstavljala.³¹ Kao i Warren Zimmermann, poslednji ambasador SAD u predratnoj Jugoslaviji, Libal veruje da su problemi započeli 1987, u godini kada je Milošević došao na vlast u Srbiji.

Događaj u Borovu Selu

Postoje mnogi zasebni događaji i epizode u ratu u Hrvatskoj tokom 1990 – 1991 koji ili nisu potpuno dokumentovani ili koji sadrže oprečne prikaze. Pominjanjem samo nekolicine, mi ne nameravamo da pružimo kompletnu listu takvih događaja ili da prikažemo neke od

²⁹ Noam Comski, *Novi militaristicki humanizam* (Beograd, Plato 2000), 36 (prevod Noam Chomsky, *The New Military Humanism, Lessons from Kosovo* [London 1999]).

³⁰ Hubert Vedrine, *Les Mondes de François Mitterrand* (Paris, 1996), 641-43. Ovaj stav vrhunskih francuskih političara izražen nakon što se sukob na Balkanu pretvorio u rat sumiran je u izjavi Franccois Mitterrand datoj 23. februara 1993: “Sve je to bio niz grešaka: nemačka akcija, američka neupućenost, neodlučnost Italije zbog intervencije Vatikana koja ih je paralisala. U stvari, Nemačka sebe smatra za legitimnog naslednika bivše Austrojske Imperije, i zato na sebe preuzima sav taj stari austrijski osvetnički duh protiv Srba.” Isto, 625.

³¹ Libal, *Njemačka politika*.

najvažnijih. Tumačenjem ovakvih ili sličnih događaja ne može se promeniti opšti smisao rata, ali nam može pomoći u našem shvatanju istog.

Jedan od sporednih događaja koji je otvorio put eskalaciji sukoba bio je kontraverzni incident u Borovu Selu. Na dan 1. maja, nakon dve sedmice incidenata i porasta tenzije, stanovnici pretežno srpskoga mesta Borovo Selo istakli su jugoslovenske zastave, na kojima se nalazila komunistička petokraka, verovatno zbog proslave tradicionalnog Dana rada. Saznavši za to, četiri hrvatska policajca iz Osjeka dovezla su se u selo rešena da jednu od zastava koja se nalazila u centru Borova Sela zamene hrvatskom zastavom, na kojoj se nalaze crvena i bela šahovska polja, ili *Šahovnica*, koja je bila omražena kod Srba. Policajci su uleteli u kišu metaka. Mada su dva policajca pobjegla, druga dvojica su bila zarobljena.³² Narednog dana konvoj hrvatske policije ušao je u selo sa namerom da oslobode zarobljenike. Umesto toga, uleteli su u zasedu koju je organizovala srpska milicija i pritom ubila dvanaest policajaca i ranila više od dvadeset. JNA je intervenisala dolaskom oklopne jedinice i spašavanjem hrvatskog policijskog odreda priklještenog u centru sela, odvođeci ih na sigurno van sela.³³ Srbi su tvrdili da je pravi razlog napada hrvatske policije bio podsticanje borbe i eventualno izazivanje izbijanje rata. Neki od srpskih učesnika u ovome događaju izjavili su da je ubijeno više od 100 hrvatskih policajaca,³⁴ što je apsurdno i verovatno je trebalo da posluži kao argument da su Hrvati želeli da 'pokore' selo i započnu opšti rat.

Direktno povezana sa ovim događajem jeste i priča koja se pojavljuje samo u knjizi kod Silber i Little. Tokom obilaska istočne Slavonije sa Šušakom, veoma cenjenim 'sokolom' HDZ-a i ministrom Odbrane, zamenik ministra Unutrašnjih poslova Vukojević i neki njihovi partijski saradnici ispalili su iz ručnog bacača tri rakete *Ambrust* na

³² L. Silber, *Yugoslavia*, 141-42.

³³ Davor Marjan, *Bitka za Vukovar* (Zagreb & Slavonski Brod, 2004), 52-54. Marjan je pokazao da je HINA (Hrvatska Informativna i Novinska Agencija) nekorektno informisala javnost kako je JNA ovom prilikom preduzela akciju protiv policijskih snaga.

³⁴ Pogledaj Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize 1990 – 2000*, 1-2 (Beograd, 2003). Guskova je 1994 intervjuisala neke od učesnika na srpskoj strani (Milan Milanović, Časlav Nikšić, Milan Milanović i Slavko Dokmanović) i neke Hrvate iz Osjeka. Dokmanović je pomenuo nekih 150 stradalih, od kojih trinaest u centru sela.

Borovo Selo. Načelnik Osječke policije Josip Reihl-Kir, Šušakov partijski kolega, kasnije je izrazio gnušanje prema ovoj očiglednoj provokaciji koju su izvršili visoki hrvatski zvaničnici i koja je rezultat pogoršanja međuetničkih odnosa.³⁵ Priča je služila kao ilustracija da su HDZ ekstrmisti želeli rat i pokušali ga izazvati. Priča se ne može potvrditi drugim izvorima³⁶ i pokazala se veoma sumnjivom jer vrhovni političari imaju druga sredstva za izazivanje sukoba i ne moraju da hodaju okolo i ispaljuju rakete kako bi to postigli. Svejedno, bila je veoma korištena, verovatno zbog svoje prilično senzacionalističke prirode. Značajno je da je Reihl-Kir, načelnik Osječke policije, koji je bio posvećen mirnom rešenju, ubrzo nakon toga ubijen od strane hrvatskih ekstremista. Očigledno je da su neki krugovi želeli eskalaciju sukoba.

Opsada Vukovara

Avgusta 1991, JNA, lokalna srpska TO i paravojne jedinice iz Srbije napali su istočni hrvatski grad smešten nešto južnije od Borova Sela. Nakon tromesečne opsade, ušli su u razoreni grad krajem novembra, utrevši put najstrašnijim zločinima čitavog rata. Zašto je Vukovar bio izložen produženoj opsadi kada vojna logika nalaže da se grad trebao izolovati i produžiti sa napadima na gradove i druge ciljeve dalje prema zapadu? Tokom opsade JNA je koristila oklopne jedinice i pešadiju u odvojenim napadima, suprotno svim principima veštine ratovanja i pretrpela hiljade žrtava i gubitak od preko 400 komada oklopnih vozila. Norman Cigar je ukazao da je Vukovar postao simbol rešenosti Srbije da pomogne ostvarivanju ciljeva hrvatskih Srba. Vukovar je za Hrvate postao simbol odbrane svoje nezavisnosti i teritorijalnog integriteta. Najvažnije od svega, bitka za Vukovar je veoma doprinela promeni međunarodnog stava u korist Hrvata.³⁷

Prema hrvatskom popisu iz 1991, etnički sastav opštine Vukovar bio je mešovit i gotovo izjednačen kod dve glavne grupe: 31.445

³⁵ *Yugoslavia*, 140-41.

³⁶ Marjan, *Bitka za Vukovar*, 50, piše da on nije bio u stanju da dokaže priču o raketama i učešće Šušaka.

³⁷ Norman Cigar, "The Serbo-Croatian War, 1991: Politically and Military Dimensions," *The Journal of Strategic Studies*, 16 (1993), 297-338.

(37,35%) Srba i 36.910 (43,8%) Hrvata. U centralnim delovima grada odnos je bio 47% Hrvata i 32,3% Srba. Vredno je spomenuti da je prema popisu 35% brakova bilo mešovito.³⁸ Pre nego su glavne operacije započele u septembru 1991, nekih 8.000 Hrvata, uključujući i 6.000 dece, evakuisano je ka jadranskoj obali, dok je oko 14.000 Srba evakuisano prema teritoriji koju su držali Srbi.³⁹ Kada su JNA i srpske paramilitarne formacije konačno zauzeli grad, čitavo stanovništvo je bilo evakuisano. Narod je mogao da bira hoće li ići u Srbiju ili u Hrvatsku. Prema jednom izvoru, u jesen 1994, oko 29.000 srpskih izbeglica iz zapadne Slavonije i teritorija koje su držali Hrvati, našlo je utočište u vukovarskoj opštini.⁴⁰

General Anton Tus, tadašnji načelnik hrvatskog Generalštaba, ustanovio je da je Hrvatska armija ispunila svoj zadatak. Dovala je u nepriliku JNA koja je nameravala da slomi Hrvatsku tokom dvadesetodnevnih operacija širokih razmera. 12 (Novi Sad) i 17 (Tuzla) Korpusi JNA, zajedno sa Gardijskom brigadom iz Beograda, pretrpeli su toliko gubitaka da je ofanziva morala biti prekinuta. To je Hrvatima omogućilo da preduzmu uspešnu kontraofanzivu protiv Srba u zapadnoj Slavoniji. Tus je procenio da su samo u opsadi Vukovara, JNA i srpske paravojne jedinice imali gubitke od 5.000 ubijenih, 600 tenkova, oklopnih transportera i bojnih vozila i 20 aviona, naprema 4.000 ubijenih Hrvata.⁴¹ U svojim memoarima, Tusov suparnik general Kadijević, hvali se da je borba za Vukovar bila pobeda nad glavnim snagama Hrvatske armije, sumirajući najmanje 6-8.000 stradalih vojnika, mada je grad branilo manje od 2.000 ljudi.⁴²

Srpska (Jugoslovenska) strana priznala je da su na farmi Ovčar lokalne TO snage pogubile oko 200 ranjenih i bolesnih ratnih zarobljenika dovedenih iz gradske bolnice nakon što je grad opustošen. U

³⁸ Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, 1:266. 1931 opština je imala 46,100 žitelja, 19,300 (41.9%) Srba, 12,200 (26.5%) Hrvata i 7,500 (16.3%) Nemaca. 1981 bilo je 31% Srba, 37.14% Hrvata, 22% Jugoslovena.

³⁹ D. Marjan, *Vukovar*, 96; J. Guskova, 1:269.

⁴⁰ J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, 1:259. Intervju sa Borisavom Mikelićem, Premijerom RSK, 26 Septembar 1994.

⁴¹ Tus, "Rat u Sloveniji i Hrvatskoj," 85. Goldstein, *Croatia*, 235, daje slične podatke o ubicima: 5-8.000 ubijenih u JNA i 600 tenkova i drugih oklopnih vozila, naspram 2.500 ubijenih Hrvata.

⁴² J. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, 1:270.

optužnici protiv Miloševića, Hadžića i drugih, ICTY je nabrojao 260 žrtava ubistva na Ovčaru. Sedam čuvara koji su zapravo i izvršili ubistva optuženi su i osuđeni za ratne zločine na Specijalnom sudu za ratne zločine u Beogradu. Tačan broj svih ubijenih nakon što je grad pao verovatno nikada neće biti poznat.

Napad na Dubrovnik

Dubrovnik je opkoljen i napadnut od strane JNA u oktobru 1991 bez vajanog vojnog opravdanja. Tamo nije bilo vojnih objekata ili srpske populacije koju je trebalo braniti, dok su hrvatske snage u gradu bile suviše slabe da započnu bilo kakav značajniji napad protiv njih. Posledice ovih napada bile su katastrofa u odnosima sa javnošću i gubitak čitavog kredibiliteta kojeg je JNA možda još uvek imala. Kao što je ranije pomenuto, Kadijevićev ratni plan iz 1991 sadržao je i deo koji se odnosio na Dubrovnik, gde je trebalo “sprovести kopnenu blokadu Dubrovnika sa najjačim snagama iz regiona Herceg-Novi – Trebinje i prodreti u dolinu Neretve, i na taj način delovati zajedno sa snagama koje se kreću na potezu Mostar – Split.”⁴³ On se odlučno protivio da JNA zauzima sam grad i izabrao je blokadu sa distance, daleko izvan domašaja hrvatske artiljerije. JNA je bila zainteresovana za obezbeđivanje strateškog puta Dubrovnik – Trebinje koji je vodio ka istočnoj Hercegovini. Ali da li je Kadijević rekao čitavu istinu?

Više od osamdeset civila je ubijenom tokom granatiranja grada, koji nije zauzet, mada je okupirana okolina bila izložena sveopštoj pljački i bahatom razaranju. JNA komandanti general Strugar i admiral Jokić, u to doba zaduženi za operacije na južnom krilu, kasnije su bili optuženi i osuđeni za ratne zločine u ICTY-u. Tribunal je zaključio da oni nose komandnu odgovornost i da nisu sprečili kršenje ratnih običaja i zakona. Operacija Dubrovnik je još uvek veoma sporna tema. Na hrvatskoj strani, pojedini političari i akademici optužili su hrvatsku vladu da je Dubrovnik i njegovo stanovništvo ostavilo da se samo stara o sebi.⁴⁴

⁴³ Kadijević, *Moje viđenje raspada*, 135.

⁴⁴ Videti Petar Kriste, *Iznevjereni grad: Dubrovnik 1991* (Zagreb, 2000).

Na Zapadu, JNA opsada Dubrovnika bio je jedna od najuočljivijih i najneobjašnjivijih ratnih događaja. Pre svega bilo je teško odgonetnuti zašto je JNA preduzela ovu operaciju, a uništavnije arhitekture i umetnosti istorijskog grada bilo je nemoguće pravdati. Od dva pitanja koja se odnose na razloge zašto je JNA napala i zašto je dubrovačka oblast bila izložena pljačkanju i razaranju, lakše je odgovoriti na prvo. Strateški plan JNA da zaokruži Hrvatsku zahtevao je jednu operaciju za odvajanje Dalmaciju od ostatka zemlje, dok bi blokada dubrovačke luke bila njen svršetak. Nema zadovoljavajućeg odgovora zašto su se TO i dobrovoljačke jedinice, kao i sama JNA, odali tako velikom pljačkanju i granatiranju oblasti bez vojnih ciljeva. Kao i u ranim fazama ratovanja, kada su takva dela bila uobičajenija, može se okriviti regrutovanje dobrovoljaca koji su dolazili iz nižih slojeva društva, i pohlepa i zavist osvajača koji su ostavljeni bez kontrole discipline. Kakvi god da su razlozi, usled međunarodne reakcije na vojne operacije i prateće pljačkanje i razaranje, značajno je ukaljana reputacija srpske nacije i produbljena političk izolacija beogradske vlade.

Srđa Pavlović piše da slučaj Dubrovnik još uvek izaziva podugačke i strastvene rasprave među istoričarima i političarima, ostavljajući mnoga pitanja neodgovorenim, dok su obični Crnogorci i Srbi ostavljeni da se na sopstveni način nose sa svojim osećanjima nespokojstva u vezi nedavne prošlosti. Oni se bore sa mnogim pitanjima kao što su ko je sve započeo i koga treba okriviti za katastrofalne rezultate? Pavlović je to ustanovio, tokom rane jeseni 1991, crnogorski politički lideri i komandanti JNA shvatili su napad na Dubrovnik kao neophodan potez ne samo da bi zaustavili takozvanu neustavno otcepljenje Hrvatske, već da zaštite teritorijalni integritet Crne Gore i Jugoslavije, i da spreče mogući etnički sukob.⁴⁵ Crnogorski Premijer Milo Đukanović probudio je nadu mnogih crnogorskih nacionalista kada je izjavio da:

Hrvatske vlasti žele rat i dobiće ga. Ako se Hrvati žele otcepiti onda međunarodne granice moraju biti revidirane.⁴⁶

⁴⁵ Srđa Pavlović, "Reckoning: The 1991 Siege of Dubrovnik and the Consequences of the 'War for Peace'," *Spaces of Identity*, 1, 5 (April 2005), 1-47.

⁴⁶ *Pobjeda*, Podgorica, 9253, September 5, 1991, 1.

Pojedini srpski analitičari naglasili su da je Dubrovnik bio demilitarizovana zona duže od dve decenije, ali da su ga Hrvati ponovo militarizovali 1991. Ipak, mali hrvatski garnizon u Dubrovniku i njegov ograničeni kapaciteti za vojno dejstvo, teško opravdavaju napad. General Kadijević je pozvao predsednika Tuđmana da demilitarizuje grad pod kontrolom EU, istovremeno nudeći mogućnost stranim vojnim atašesima da posete tu oblast. JNA je bila ubeđena da će takve posete promeniti uglavnom negativan stav koji je Zapad imao prema JNA. Poseta je došla krajem oktobra, ali nije imala svrhe. Dubrovačka operacije je postala najveća katastrofa u odnosima sa javnošću za JNA, Miloševića i čitav srpski blok.

Operacije Munja i Oluja

Kraj 1994 doneo je neke izgleda za moguće postizanje mirnog sporazuma. U decembru, predstavnici hrvatske vlade i pobunjenih Srba složili su se oko donošenja izvesnih mera za izgradnju poverenja, koje su uključivale i otvaranje autoputa Beograd – Zagreb, naftovoda, električnih i vodovodnih instalacija. Krajem januara 1995, Zapadni pregovarači pokušali su da podstaknu sveobuhvatni mirovni sporazum između hrvatskih i krajiško-srpskih vlasti. Takozvani *Plan Z-4* razmatrao je povratak svih izbeglica i suštinsku autonomiju za oblast u kojoj se nalazi jedanaest malih i ekonomski nerazvijenih opština u okolini Gline i Knina, koje su po grubim procenama obuhvatale trećinu teritorije kontrolisane od strane Republike Srpske Krajine.⁴⁷ Zagreb je oprezno prihvatio Z-4, ali su krajiški Srbi odbili da raspravljaju o njemu sve dok se hrvatski režim ne odrekne svojih namera da blokira obnovu UNPROFOR mandata u Hrvatskoj. Pregovori su nastavljeni tokom naredna dva meseca. Zagreb se pod pritiskom konačno složio da UN ostanu, samo pod novim imenom, UNCRO. Tokom ovih meseci, načelnik Komande HV general Bobetko, nekoliko puta je izjavljivao da bi svako zatvaranje autoputa Beograd – Zagreb izazvalo hrvatsku vojnu intervenciju da ponovo otvori saobraćajnicu.⁴⁸

⁴⁷ Slobodan Jarčević, “Suština plana Z-4”, u: *Republika Srpska krajina deset godina posle* (Beograd, 2005), 177-84. Jarčević je bio ministar Soljnih poslova RSK.

⁴⁸ Janko Bobetko, *Sve moje bitke* (Zagreb, 1996)

Hrvatska strana je obavila sistematske pripreme za konača dejstva u slučaju da pregovori propadnu. U novembru 1994, HV je zauzela Kupres, otvorivši put duž dinarskog lanca. Tokom zime, inženjerske jedinice HV napravile su puteve kroz tu oblast, tako da je u proleće 1995, HV preuzela taktičku kontrolu nad ključnim prolazom Knin – Grahovo i ostalim pozicijama podesnim za otvaranje vatre na artiljerijske položaje krajiških Srba. U međuvremenu, u Zapadnom UNPA sektoru, ili zapadnoj Slavoniji, promet duž autoputa Zagreb – Beograd tekao je bez problema sve do aprila kada je predsednik RSK Martić, naredio jednodnevno zatvaranje saobraćajnice u znak protesta protiv procedure hrvatskih carina. Krajem meseca bilo je nasilnih incidenata u kojima su bili uključeni i civili, što je dovelo do nekoliko smrtnih slučajeva na obe strane i zatvaranju saobraćajnice. Tuđman je 30. aprila naredio da se autoput otvori 1. maja u 05.00 časova. Komanda HV je, u stvari, završila svoje operativne planove za oslobađanje zapadne Slavonije tokom decembra 1994, u kojima je predviđen i prodor do reke Save. Zamisao je bila da dva račvasta napada iz Nove Gradiške i Novske, napreduju duž autoputa, sastanu se kod Okučana i tako odseku srpske snage. Hrvati su mogli da računaju na oko 15.000 trupa u čijem sastavu su bile oklopne jedinice, artiljerija, pešadija i avijacija. 18. Korpus krajiških Srba raspolagao je sa tri nepotpune brigade od ukupno 2.000 vojnika aktivnog sastava i 4-5.000 rezervista.

Hrvatski napad, borbenog naziva *Operacija Bljesak*, započela je 1. maja 1995 gotovo bez upozorenja, ostavljajući Srbima minimum vremena da mobilišu rezerviste ili čak i da rasporede formacije na pogodne odbrambene položaje. Napad HV udario je na 18. korpus sa napadima iz artiljerijskog oružja i iz vazduha, stvarajući paniku i kaos u pozadini Vojske Srpske Krajine (SVK). Put za povlačenje u Bosnu ostao je otvoren preko mosta kod Bosanske Gradiške. Tokom ranog popodneva 2. maja, HV je zauzela Okučane i nastavila sa čišćenjem džepova otpora na obroncima planine Psunj. Artiljerijska i raketna vatra bila je korišćen da istera trupe SVK iz svojih skloništa i usmeri ka kordonu jedinica HV i MUP-a koje su okružile čitavo područje. Ova taktika je urodila plodom i, do kraja 4. maja, oko 1.500 se predalo.⁴⁹

18. Korpus SVK pretrpeo je jedan od najbržih i najponižavajućijih poraza tokom čitavog rata. Komandant Korpusa napustio je svoje

⁴⁹ CIA, *Balkan Battlegrounds*, 297-98

komandno mesto odmah nakon početka hrvatskog napada, ostavivši svoje trupe bez vođstva. Srpski otpor bio je dezorganizovan, slab i kratkotrajan. Vojne jedinice, zajedno sa civilima, pobile su u Bosnu čak i pre nego su hrvatski vojnici i policajci pristigli. Procenjeno je da je najmanje polovina srpskog stanovništva zapadne Slavonije napustila svoje domove. Na njihovom putu ka savskom mostu, mešovite kolone vojske i civila našle su se pod vatrom, prilikom čega je bilo i žrtava. Nemogavši da zaustavi hrvatsku ofanzivu, predsednik Martić je za odmazdu naredio raketni napad na Zagreb, 2-3 maja, koji je usmrtio pet a ranio nekoliko hiljada ljudi. Mada su UN prvobitno optužile HV za ratne zločine, pokazalo se da hrvatske snage nisu počinile mnogo kršenja hunmanitarnih zakona tokom *Operacije Bljesak*. UN su potom odbacile optužbe.⁵⁰

Nagli kolaps odbrane SVK u zapadnoj Slavoniji izazvao je vatrene rasprave kod političke elite pobunjenih Srba. Političari i vojnici su okrivljavali jedni druge. Raketni napad na Zagreb koji je bio deo srpske strategije odvratanje je propao, dok je Martić odmah optužen u ICIT-u tokom jula 1995. Mada je sve ukazivalo da je čitava pobuna dosegla mrtvu tačku, ništa nije učinjeno da se situacija poboljša, sem što je Milošević poslao generala Mrkšića iz Beograda da postane novi komandant SVK. Ni vođstvo RSK nije učinilo ništa da ponudi nešto novo hrvatskom režimu da bi se pronašlo mirno, političko rešenje konflikta.

Operacija Oluja: kontekst

⁵⁰ Šta se zaista dogodilo srpskim civilima i zarobljenim vojnicima? Neki autori, poput Guskove, tvrde da, po podacima UNCRO, hrvatske vlasti nisu dozvolile njima niti bilo kojim drugim stranim posmatračima da obidu oblast oko Okučana i Pakraca, sve do 5. maja. Čak ni Yasushi Akashi, specijalnom izaslaniku UN nije dozvoljen pristup Daruvaru da bi se postarala za izbeglice. Eksperti UNCRO su sumnjali da je bezbednost bio jedini razlog zabrane i da je HV sakrivala ili uklanjala dokaze o brojnim civilnim žrtvama. Neki funkcioneri UN, Kao što je švedski policajac Hans Anders Jarvestam, bili su svedoci ovoga čina i užasnih scena. Hrvatski ambasador je Organizaciji UN ponovio zvanični stav da nisu počinjeni zločini nad civilima tokom, kako je on okarakterisao, policijske operacije manjih razmera koja je za cilj imala otvaranje autoputa. Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, 2: 233-39. Dr. Guskova je u to doba bila u UNPROFOR-ovom zagrebačkom štabu i često u okolini spornih područja. Njen proračun o proceni broja izbeglica (12.000) gotovo se poklapa sa onima do kojih su naučnici kasnije došli.

Nakon uspeha *Operacije Bljesak* i bez mirovne inicijative na stolu, hrvatske vlasti su nastavile sa pripremama da slome pobunu. Reakcija bosanskih i hrvatskih Srba na napredovanje HV duž Dinare bila je slaba jer je bosansko-srpska Vojska Republike Srpske (VRS) gubila jedan položaj za drugim. Istovremeno, VRS je započela snažne napade na ostalim bosanskim ratištima, sa dvostrukom namerom, da ostvari teritorijalnu prednost pre postizanja konačnog sporazuma i da nakon toga obezbedi trupe koje bi se suočile sa predstojećom ofanzivom HV. Tokom prve polovine jula, VRS je zauzela muslimansku enklavu i UN zaštićenu zonu u Srebrenici, ubivši na hiljade zarobljenika; dve nedelje posle, VRS je ušla u Žepu, ješ jednu zaštićenu zonu u istočnoj Bosni, proteravši čitavo stanovništvo iz grada (pogledati šesto poglavlje: *Zaštićene zone*). Istovremeno, VRS i SVK započele su još jedan napad na bihaćku enklavu u severozapadnoj Bosni. Međunarodna zajednica, već ponižena svojom nemoći da spreči srebrenički masakr, sada je strahovala da bi se pad i pustošenje Bihaća mogao završiti još većim krvoprolićem. UN, NATO i pojedinačne države upozoravali su bosanske Srbe da u Bihaću ne ponove horor iz Srebrenice, i tražile da se napad momentalno zaustavi. Ipak, poslednjih dana jula, napad na Srebrenicu je još uvek bio u toku.

Zašto su se hrvatski Srbi priključili napadu na Bihać tokom leta 1995, još uvek je nerazumljivo. S jedne strane, postojali su ozbiljni vojni razlozi da se ne učestvuje u napadu VRS na severozapadnu Bosnu. SVK je bila okrnjena i sa slabim moralom; napredovanje HV duž Dinare i doline Livna, trebalo bi da odbrani prilaza Kninu daju glavni prioritet. Umesto odbrane ključnih gradova Grahovo i Glamoč, SVK je većinu svojih trupa razmestila oko Bihaća. S druge strane, interes međunarodne zajednice trebao je da pruži ozbiljne političke razloge da se ne učestvuje u bihaćkoj operaciji. Bilo je očigledno da projekat ujedinjenja svih 'srpskih zemalja', više nije bio izvodljiv i da su Milošević i srpski blok već radikalno ograničili svoje ratne planove. Šta više, ako HV započne napad nisu ništa mogli očekivati od VRS jer bosanski Srbi nisu došli da spasu 18. Korpus SVK tokom *Operacije Bljesak*. Tokom jula stigla je ICYT optužnica protiv Karadžića i Mladića zbog genocida u Bosni, i dva meseca ranije protiv Martića zbog raketiranja Zagreba. Bilo je očigledno da međunarodna zajednica ove ljude nije prihvatila kao političke vođe, već pre kao kriminalce sa kojima neće pregovarati.

Štaviše, 22. jula 1995 u Splitu, Tuđman i Izetbegović su se dogovorili oko sporazuma o zajedničkoj odbrani, omogućavajući hrvatskim trupama da deluju u Bosni i hercegovini. U *Rezoluciji 43/49 – Situacija na okupiranim teritorijama u Hrvatskoj*, Generalna skupština UN izrazila je stav da su teritorije koje kontrolišu Srbi nalaze 'pod okupacijom', jasno pokazujući da pobunjene Srbe ne smatra pravim borcima za slobodu i nacionalno oslobođenje. Svi ovi znaci trebali su pomoći hrvatskim Srbima da radikalno promene svoju dosadašnju nepomirljivu politiku o otcepljenju od Hrvatske i ujedinjavanju 'svih srpskih zemalja'. Očigledan i jedini razuman pravac delovanja hrvatskih Srba trebao je da bude momentalno povlačenje iz napada bosanskih Srba na Bihać i da pregovaraju o političkom rešenju sa Zagrebom. Ali u tom smeru nije učinjen ni jedan napor i, kada su Grahovo i Glamoč pali krajem jula, mnogi stanovnici RSK, uključujući i vladine zvaničnike sa svojim porodicama, počeli su da se spremaju za put u Srbiju.

Ne uzimajući u obzir Srebrenicu i Žepu, letnje srpska ofanziva u Bosni bila je neuspešna. Dana 5. maja 1995, VRS je započela *Operaciju Plamen-95* da bi očistila hrvatski orašjevački džep južno od reke Save u severnoj Bosni, ali akcija je prekinuta 10. juna. Ubrzo potom, energični general Mrkšić koji je tek pristigao iz Beograda, preuzeo je komandu nad SVK. Napravljeni su planovi za operacije protiv HV/HVO u planinama iznad Dinare i dolinama oko Livna, koji su trenutno predstavljali najveću pretnju za RSK. Ipak, po savetu Beograda, plan je promenjen i prioritet je dat napadu na 5. Korpus Bosanske Armije kod Bihaća. Plan je optimistički predviđao brzi slom bosanskih snaga, koje nisu bile samo dobro vođene, već su imale i oko 17.000 ljudi. U stvari, u finalnom napadu (*Operacija Mač-95*) 17. jula, raspoređene su tek nešto malo snažnije formacije od 5.000 jurišnih trupa, 9.000 garnizonskih jedinica i 4.000 ljudi koje je obezbedio odmetnuti muslimanski vođa Fikret Abdić. Napad ne samo da nije uspeo u eliminaciji 5. Korpusa, nego je i prepustio inicijativu HV, koja nije propustila šansu da poboljša sopstveni položaj porazivši slabu srpsku odbranu 28-29 jula i ušavši u Grahovo i Glamoč.⁵¹ Mada su VRS i SVK sada prekinule svoj napad na Bihać, jednostavno je bilo prekasno za pregrupisanje da bi se suočile sa nadolazećim napadom HV.

⁵¹ Milisav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu* (Bad Vilbel, 2000), 158 -66.

Pripreme HV za *Operaciju Oluja* bile su završene u julu. Plan je predviđao napade na UN sektore Sever i Jug, koji su bili sve što je ostalo od RSK, izuzev sektora Istok (istočna Slavonija). Zauzimanje Knina sa novoosvojenih položaja nekoliko kilometara iznad grada, bio je vrhunski prioritet HV, dajući gradu simboličan i politički značaj kao sedištu pobune. Osnovna ideja bila je da se preduzme munjevita operacija, napadajući prvo komandne položaje i komunikacije, a potom i trupe na bojištu. Kao što je i pokazano u transkriptu sa sastanka kojeg je Tuđman imao sa svojim vojnim vrhom, održanog na Brionima 31. jula, predviđeno je da će se srpsko stanovništvo povući ubrzo nakon početka napada HV, kao što je već primećeno tokom *Operacije Bljesak*. To se smatralo presudnim faktorom za slabljenje morala trupa VSK, i veoma korisnim za brzo sprovođenje operacije.

Od najveće važnosti bilo je da se operacija sprovede i završi veoma hitro. Prilikom svedočenja na suđenju Miloševiću pred ICYT, tadašnji ambasador SAD u Hrvatskoj Peter Galbraith, potvrdio je beznadežnost međunarodne zajednice. Ne uspevši da zaustavi srpski napad na Bihać bila je puna predosećanja o ishodu napada. Tuđman je već ubedio Galbraith da su njegove snage spremne i voljne da priteknu u pomoć Bihaću, dok istovremeno slamaju i srpsku pobunu. Prema svedočenju Galbraith i Tuđmanovim rečima generalima, to je bilo obostrano korisno, shvatajući da bi Tuđman spasao Bihać a međunarodna zajednica bi mu prepustila da obnovi vlast na svojoj krajiškoj teritoriji. Jedini uslovi bili su da se operacija obavi munjevito i da se ne počine zločini nad civilima.⁵² Kada je specijalni izaslanik UN Akashi postigla sporazum sa Martićem i ostalim vođama pobunjenika da povuku SVK iz Bihaća (30. jul), Galbraith je pokrenuo još jednu mirovnu inicijativu sa ciljem da spreči hrvatski napad. On se sastao sa Babićem koji se nakon oklevanja složio da na osnovu plana *Z-4* pregovara sa Hrvatima, ali je Martić to odbio, dok je Milošević izbegao da primi pregovarače. Tuđman je najkasnije 31 jula doneo svoju konačnu odluku i složio se da pregovara sa predstavnicima RSK u Ženevi 3. avgusta, samo da bi prikrio svoje prave namere. Pregovori su propali i, u 05.00 časova 2. avgusta 1995, započela je *Operaciju Oluja*.

Napad je uspeo svuda da slomi srpsku odbranu i za dan ili dva, HV je ostvarila sve svoje glavne ciljeve. Napredak Hrvata i slom srpskih

⁵² RH-UP 1995, ICTY 2003a.

redova olakšala je Martićeva sporna odluka za evakuaciju civilnog stanovništva, izdata naveče 4. avgusta, neposredno pre nego što je i Martić napustio Knin. Osim u okolini Petrinje, gde je loše vođenje operacije HV prouzrokovalo jednodnevno zakašnjenje, situacija na svim ratištima bila je slična: SVK se povukla u haosu, baš kao što je učinilo i gotovo čitavo civilno stanovništvo, ostavljajući za sobom samo nepokretne. Knin je pao oko podneva 5. avgusta, nakon artiljerijskog baraža i bez ikakvog otpora pešadijskih i oklopnih jedinica SVK koje su trebale da brane grad. Srpske vojne i političke institucije raspale su se tako brzo da su čak i Hrvati bili iznenađeni svojim uspehom i slabim otporom sa kojim su se suočili nakon prodora na teritorije koje su držali Srbi. Srbi su se svuda povlačili noseći sa sobom svu imovinu koju su mogli poneti. Na Kordunu, gde su svi pravci za povlačenje bili zatvoreni, 21. Korpus SVK i veliki broj civila nisu bili u mogućnosti da se probiju. Da bi se izbegle nove žrtve, HV i lokalni srpski komandanti, dogovorili su se o predaji 21. Korpusa. Vojno osoblje i civili bili su slobodni da idu gde žela, što se podrazumevalo u Bosnu i Srbiju. Nakon pet godina postojanja, vojska je pobunu ugušila za samo pet dana. Srpsaka vojska je doživela jedan od najtežih i ponižavajućih poraza u svojoj istoriji.

Konačni ishod: hrvatsko – hrvatski sporovi

Nakon operacija *Bljesak*, i naročito *Oluje*, u Hrvatskoj je usledilo opšte slavlje, svrstavajući ih među najvažnije događaje u nacionalnoj istoriji. Dan kada je Knin pao postao je državni praznik, Dan domovinske zahvalnosti (5. avgust). Vladajući HDZ pokušao je da ojača svoj položaj praktično stvarajući mit oko ovih dostignuća. Vojni komandanti koji su predvodili trupe tokom napada, takođe su želeli svoj udeo. Zajedno, HDZ i vojska podsticali su javnost da obeleži događaje koji su od HV stvorili 'regionalnu silu'.

Hrvatski načelnik vojne Obaveštajne službe iz vremena *Operacije Oluja* admiral Domazet, podsticao je stav da se HV dokazala kao regionalna sila nakon ovih operacija protiv pobunjenika, i da se *Operacije Oluja* po svom obimu i vojnim dostignućima može porediti jedino sa *Pustinjskom Olujom* iz 1991. U stvari, *Operacije Oluja* bila je primer kopneno-vazdušne taktike koju je razvila vojska SAD za potrebe borbe sa Varšavskim paktom i koja je uspešno sprovedena u arabijskoj pustinji. Ovi stavovi nisu imali nikakvog smisla, i treba ih posmatrati u

pravom svetlu: preterivanje u političke ili propagandne svrhe.⁵³ Takođe, hrvatski uspeh može se proceniti samo uz pomoć sagledavanja političko-vojne situacije pobunjenih Srba. Njihove trupe bile su demoralisane kao što je bilo i civilno stanovništvo: čitava srpska zamisao bila je osuđena na propast i nije imala nikakvu perspektivu, bilo političku ili vojnu. Ovo je hrvatskim trupama omogućilo da ostvare veliku i važnu pobjedu čak i kada su neke njene trupe – naročito rezervnog sastava – bile loše opremljene i uvežbane. Protivnik je jednostavno iščilio pred njima.

Nije bilo ni nekakve javne procene o ulozi 5. Korpusa Vojske Bosne i Hercegovine (ARBiH) tokom *Operacije Oluja*. Šta više, sem nekoliko tekstova, Hrvati nisu ništa rekli o velikoj neočekivanoj pomoći NATO avijacije protiv srpske protiv-vazdušne odbrane. Nakon što su uočili srpski radar, avioni koji su bili u rutinskoj patroli otvorili su vatru na neke utvrđene položaje protiv-vazdušne odbrane SVK. Oni su se posle dejstva brzo povukli. Mada ovo nije uticalo na ishod čitave operacije, podstaklo je utisak da NATO pomaže Hrvatima. U čestim intervjuima hrvatskoj nedeljnoj i dnevnoj štampi tokom 1997-1998, Galbraith je podvlačio presudnu ulogu koju je SAD odigrao u reintegraciji Hrvatske i pobjedama 1995. SAD nisu osudile *Operaciju Bljesak*, a za *Oluju* su dali barem prećutni pristanak.⁵⁴ Hrvatska bi se suočila sa većim problemima tokom slamanja pobune da Srbiji nisu nametnute ekonomske sankcije i da nije postojala NATO – SAD pretnja,

⁵³ Pogledati detaljne analize i poređenja ovih operacija i njihovog koncepta u Ozren Žunec, "Operacije Bljesak i Oluja" kod Magaš i Žanić, *Rat u Hrvatskoj*, 93-110.

⁵⁴ Za intervju od 11. maja 1995, kada su posledice vojne operacije u zapadnoj Slavoniji već bile poznate, Galbraith je rekao da ni on ni administracija SAD nisu dali zeleno svetlo za ovu operaciju: "Mi smo ukazali hrvatskoj vladi da smo protiv bilo kakve vojne operacije u zapadnoj Slavoniji. Upozorili smo da bi imala posledice koje je u stvari i imala, uključujući i one napade na Zagreb. Osećali smo da to nije razumna odluka i da bi bila u suprotnosti sa Kopenhagenskim sporazumom i to smo jasno naglasili. Sasvim je sigurno da nismo dali nikakvo zeleno svetlo za tako nešto. U stvari, želeli smo to sprečiti. Mi smo se veoma zabrinuli da bi Srbi mogli napustiti zapadnu Slavoniju. Nismo zainteresovani za podršku procesa reintegracije Hrvatske ako je krajnji rezultat tog procesa etnički čista zemlja. Zato mi verujemo da treba preduzeti sve korake kako bi srpska zajednica u zapadnoj Slavoniji pokušala da prihvati Hrvatsku kao svoj dom, i nadalje, da se za povratak u svoje domove ohrabre Srbi koji su je 1995 napustili, kao i oni koji su to učinili 1991. To je razlog zbog kojeg mi verujemo da je neprekidno prisustvo UNCRO-a suštinski bitno. (...) Naravno, sloboda kretanja je osnovno ljudsko pravo ako Srbi žele da je napuste, i onda je to njihova slobodna volja. Mi bi ih savetovali da ostanu."

na šta je Državni sekretar Albright jednom podsetila predsednika Tuđmana. Sem toga, SAD su se pretvarale da ne primećuju trgovinu oružjem koja se odigravala u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ambasador Galbraight je izjavio da je dve nedelje pre početka bio upoznat sa planovima o sprovođenju *Operacije Oluja* i da je svoju vladu posavetovao da ne čini ništa u vezi sa njom.⁵⁵

Pre Galbraithovih intervjuja i svedočenja, američki zvaničnici su nerado priznavali uplitanje SAD. Svakako, analize su pokazale da:

Zvaničnici SAD nisu okretali glavu, oni su pomagali Hrvatsku armiju tokom *Operacije Oluja*. Penzionisani savetnici vojske SAD sprovodili su taktičku obuku i operativno planiranje pod maskom 'demokratske obuke' – sa blagoslovom Klintonove administracije. U stvari, postoji dokaz da se u pomoć SAD... mogu uračunati vazdušni napadi i operacije u domenu psihološkog rata.⁵⁶

Neko bi se mogao zapitati zašto je Hrvatskoj toliko trebalo da preduzme ove operacije kako bi preuzela kontrolu na svojim teritorijama. Svakako im je trebalo vremena da pripreme raspoloživa vojna sredstva, i sačekaju na povoljniju stratešku situaciju koja je počela da se poboljšava krajem 1995, kada su zauzeli Kupres i napredovali kroz Dinarske planine. Moguće da je Hrvatska čekala rasplet u Bosni gde je prethodno imala velike ambicije. Naredna mogućnost je da su Hrvati čekali najbolji mogući momenat za svoje završne operacije sa namerom da pridobiju podršku međunarodne javnosti. Pokazalo se da je opsada Bihaća bio sjajan momenat i Hrvatska ga je iskoristila. Pogodna prilika je takođe postojala 1994, kada je 5. Korpus ARBiH napredovao od Bihaća prema Bosanskoj Krajini koju su držali Srbi. Ali povrh operativne podrške koju

⁵⁵ Mirić, *Demokracija i ekskomunikacija*, 138-39.

⁵⁶ James George Jatras, "NATO's Myths and Bogus Justifications for Intervention", u: *NATO's Empty Victory, A Postmortem on the Balkan War*, (T.G. Carpenter, ed.), CATO Institute Washington, 2000, str. 26-27. Pogledati takođe: "4 Navy Jets Bomb Serb Missile Sites", *Navy Times*, August 21, 1995, str. 2; Chris Black, "U.S. Veterans' Aid to Croatia Elicits Queries", *Boston Globe*, August 13, 1995, str. 12; Charlotte Eager, "Invisible United States Army Defeats Serbs", *The Observer* (UK), November 5, 1995, str. 25; Yves Goulet, "MPRI: Washington's Freelance Advisors", *Jane's Intelligence Review*, July 1, 1998, str. 38; Raymond Bonner, "War Crimes Panel Find Croat Troops 'Cleansed' the Serbs", *New York Times*, March 21, 1999, str. A1.

je 5. Korpus mogao pružiti toga momenta, ostala dva preduslova uspeha – borbena gotovost i međunarodna podrška – jednostavno nisu bile spremne.

Možda su interesantniji od pitanja koja se tiču mogućnosti hrvatske ratne mašinerije, događaji koji su usledili nakon Operacije Oluja, kada su hrvatske vlasti pokušale da obnove kontrolu nad oslobođenim teritorijama. Dobro dokumentovana činjenica bila je da je, nakon što je vojni deo operacije završen, usledio haos sveopšte pljačke i da je ubijeno nekoliko stotina Srba uglavnom starije dobi. Bilo je onih koji su tvrdili, uključujući tu vladine zvaničnike i institucije, da su to učinili kriminalci koji su delovali na svoju ruku, dok razni novinari, naučnici radnici, političari i ne-vladini aktivisti, zajedno sa Tužilaštvom ICYT-a, veruju da je to bila smišljena i organizovana operacija.

Događaji nakon *Oluje* postali su možda i najspornija tema koja okružuje rat u Hrvatskoj. U oktobru 2001, mala hrvatska kompanija predstavila je na nacionalnoj televiziji dokumentarni film, nazvan *Oluja nad Krajinom*, koji prikazuje kako je većina Krajine bila opljačkana i sravnjena sa zemljom. Film je iznenadio mnoge i izazvao burne reakcije. Sve važnije hrvatske dnevne novine dale su svoj komentar, a o njemu se raspravljalo čak i u hrvatskom parlament. Premijer je dao svoj javni osvrt, lokalne radio stanice su dobijale mišljenja putem e-mail pošte, internet diskusije bavile su se filmom, a vođe političkih partija su takođe dale svoje komentare. Organizacije kao što je Hrvatski helsinški komitet pozdravio je film, dok je istraživanje javnog mnjenja pokazalo da je većina podržavala njegovo prikazivanje.⁵⁷ Da li je dokumentarac bio propaganda protiv hrvatskih Srba? Da li je bio prvi korak ka reviziji Domovinskog rata? Svakako da su ga neki doživeli i na taj način, naročito oni koji su učestvovali u ratu i oni koji su verovali da film vređa njihova patriotska osećanja.

Šta se zaista dogodilo nakon *Oluje* i zašto hrvatske vlasti nisu preuzele kontrolu i odgovornost nad Krajinom, umesto toga ostavljajući je pljačkašima i ubicama? Ovo su još uvek pitanja na koja nije

⁵⁷ Boris Raseta, *Storm over Croatia* Factum i Samizdat B92, Zagreb – Belograd 2003. CD kopija 50 min. filma je priložena. Knjiga je potpuno dokumentarna sa zapisima iz parlamentarnih diskusija, TV rasprava, interneta i konferencija za štampu.

odgovoreno. Zatvoriti oblast i ne dozvoliti pristup civilima nije bio težak zadatak, ali to nije učinjeno. Možda hrvatske vlasti nisu toliko u napred planirale. Opsednuti operacijom i slamanjem srpskog otpora, zaboravili su da razmišljaju šta bi se sledeće moglo dogoditi. Svakako je interesantno naglasiti da je hrvatska policija dobila zadatak da štiti sve pravoslavne crkve u Krajini – od kojih je samo mali procenat oskrnavljen ili uništen. Zašto vlasti nisu uspele da zaštite ostala javna dobra, kao što su škole, zdravstvene ustanove, fabrike, železnička infrastruktura i ostalu dragocenu imovinu hrvatske nacionalne ekonomije?... i zašto se nisu pobrinule da zaštite oko 8.000 Srba koji su ostali? Sve ovo ostaje misterija. Svakako je *Operacija Oluja* bila istinski uspeh i velika hrvatska pobeda; ono što je usledilo bila je podjednako velika nepotrebna pogreška.

Konačni ishod: hrvatsko – srpski sporovi

Glavni spor između Hrvata i Srba jeste, u vezi događaja iz 1995, da li je ono što se desilo bilo oslobađanje okupirane teritorije (hrvatski stav) ili hrvatska okupacija Republike Srpske Krajine koja je izazvala egzodus gotovo čitave populacije (srpski stav). Ni manje bitan spor povezan je sa karakterom egzodusa. Na hrvatskoj strani neki kažu da su Srbi dobrovoljno otišli uprkos poziva predsednika Tuđmana da ostanu. Drugi ističu da su Srbi pobjegli u strahu od osвете, ili ‘zato što su znali šta su nama (Hrvatima) učinili’. S druge strane, Srbi ističu da, znajući za iskustva iz Gospića (1991), Medaka (1993) i zapadne Slavonije (1995), nisu mogli čekati da im se dogodi ista sudbinu.

U svom nedavno publikovanom doprinosu ovoj temi, Nikica Barić potvrđuje ono što bi se moglo shvatiti kao standardni ‘umereni’ hrvatski pogled, racionalno objašnjenje koje se nalazi najbliže onome što se dogodilo.⁵⁸ On nudi odabrane argumente kao podršku osnovnoj tezi da Srbi, zbog toga što su bili uz Miloševićevu politiku, nisu želeli da žive sa Hrvatima ni po koju cenu i radije su izabrali da odu nego da ostanu i žive sa Hrvatima. On zatim prosuđuje da su oni strahovali od osвете zbog proterivanja Hrvata u početnoj fazi rata. On je takođe ukazao na bitnu

⁵⁸ Barić, “Je li 1995. godine Hrvatska počinila ‘etničko čišćenje’ Srba?” *Časopis za suvremenu povijest* 36, br.2 (Zagreb, 2004).

razliku između hrvatskog odnosa prema oslobođenim oblastima i srpskog odnosa prema srebreničkoj regiji tokom leta 1995.⁵⁹ Bez namere da opravdava zločine počinjene nakon *Oluje*, američki historičar Elinor M. Despalatović ih objašnjava ističući da su oni usledili tek na kraju rata kojeg su Srbi započeli zbog prihvatanja agresivne politike Slobodana Miloševića.⁶⁰

Zašto se hrvatsko vođstvo opredelilo za vojnu opciju uprkos odgovarajućoj prilici za političko rešenje krize? CIA analitičari primećuju da su UN franatično nastojale odvratiti Hrvate od napada na svoju odmetničku manjinu, pokušavajući da obe strane zajedno dovede u Ženevu 3. avgusta. Premijer Milan Babić – isti onaj Babić koji Srbe izdvojio iz hrvatske države 1990-1991 – učinio je očajničku mirovnu ponudu zajamčivši svoje prihvatanje modifikovanog *Z-4 Plana*. Njegovo zalaganje je propalo, uprkos pristanku SAD i Galbrighta.⁶¹ Zašto je onda Hrvatska izabrala rat umesto mirnog političkog rešenja za koje je srpska strana, uključujući Babića i nekolicinu drugih (mada ne i Martića), tvrdila da je spremna. Neki kažu da je to zato što je Tuđman znao da je vojna operacija jedini način da se ‘otarasi’ značajnog dela srpske manjine u Hrvatskoj, ishod koji nikada ne bi mogao očekivati od političkog rešenja. Svakako, nasuprot takvoj interpretaciji nalazi se činjenica da je Hrvatska prihvatila *Z-4 Plan* i bila spremna za političko rešenje. Srpska strana je u stvari odbila da raspravlja o tome. Ali Hrvati

⁵⁹ Prikazi u filmu *Oluja nad Krajinom* pokazuju da su Srbi imali dobar razlog da barem privremeno pobegnu; U izveštaju Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava, predstavljenom aprila 1999, u samo jednome UN sektoru ‘Jug’, preliminarni rezultati su pokazali da je 435 osoba ubijeno tokom ili odmah nakon Operacije Oluja (videti: ‘Izveštaj: Vojna operacija ‘Oluja’ i poslije’, I deo, Bivši sektor UN ‘Jug’ od 8. Aprila 1999 Hrvatskog Helsinskog Odbora za Ljudska Prava, u: G. Babić, *Srbi u Hrvatskoj i njihova sudbina*, Adeona, Beograd 2000, str. 37-232 ili www.open.hr/com/hho)

⁶⁰ E. M. Despalatović, ‘Koreni rata u Hrvatskoj’, u: *Susedi u ratu, Jugoslovenski etnicitet, kultura I istorija iz ugla antropologa*, priredili Dzoel M. Halpern, Dajvid Kajdikel, Beograd 2004, str.132-33 (nakon: N. Barić, *Pobuna Srba u Hrvatskoj*, str.564).

⁶¹ *Balkan Battlegrounds*, str 367. Oni su navodi Rojters, 3. avgusta: ‘SAD izjavljuju da nema razloga za rat u Hrvatskoj nakon srpskog pakta.’ Ali ova izjava je diskutabilna ako se uzmu u obzir dokazi koji su kasnije bili dostupni. Mate Granić je tvrdio 6. avgusta da je Hrvatska dobila savete od SAD kako da sprovodi obimne napade na Srbe u Krajini, ” Nišević, Stanko, *Hrvatska Oluja i srpske seobe* (Beograd, 2002), 195.

nisu mogli večno čekati i, krajem jula, propremili su se za vojnu operaciju. Deo srpske elite – naročito Babić – u stvari je prihvatilo pregovore, ali očigledno je bilo prekasno i neuverljivo. Do toga se došlo samo nekoliko časova pre predviđenog početka operacije i izgledalo je da Srbi samo pokušavaju da dobiju na vremenu i da nisu iskreni u svojim namerama. Ne treba zaboraviti da je sve do kraja jula, Skupština RSK raspravljala o sjedinjavanju RSK sa RS, što svakako nije potez koji bi doprineo produktivnim dijalozima sa Zagrebom.

Nema sumnje da su proračunati hrvatski napadi bili razlog zbog čega je gotovo čitava populacija zapadne RSK pobjegla. Egzodus je svakako bio jedna od najvećih tragedija u istoriji srpskoga naroda, ali Hrvati se ne mogu okriviti zbog ovakvoga ishoda. U prvoj fazi rata, Hrvati koji su živeli na području kojeg su Srbi držali ili napadali, bili su proterani ili su morali da pobjegnu. Do 1. decembra 1991 u Hrvatskoj je bilo pola miliona izbeglica, među njima gotovo nije ni bilo Srba, koje su morale da napuste svoje domove. Nekolicina Hrvata koja je preostala u područjima koja su držali Srbi, bila je izložena progonu i teroru; od 1992 do 1995 nekoliko stotina njih bilo je ubijeno.⁶² Kao što je Barić prikazao, srž srpskog pobunjeničkog političkog plana bilo je konačno odvajanje od Hrvata i odbijanje suživota sa drugim etničkim grupama. Ovo je postignuto zauzimanjem delova Hrvatske i praćeno proterivanjem Hrvata i ostalih ne-Srba iz RSK. Onda je bilo 'prirodno' očekivati da Srbi odu ako se Hrvati eventualno vrate, naročito u slučaju vojnih dejstava. S druge strane, pobuna je predstavljala istinski problem za Hrvatsku, čineći situaciju nepodnošljivom. Glavni put i železničke komunikacije u državi bili su blokirani ili prekinuti pet godina. Veliki komad Hrvatske nije se nalazio u nacionalnom pravnom i infrastrukturnom sistemu. Još uvek su bile stotine hiljade izbeglica koje su čekale da se vrate u svoje domove, dok su gradovi u blizini linije fronta bili povremeno izloženi artiljerijskim napadima SVK. Nešto je moralo da se učini i ako Srbi nisu bili voljni da postignu politički sporazum, onda je vojno dejstvo bilo jedini mogući smer delovanja. Stoga, pri ovakvoj situaciji, postojala su samo dva načina na koja se egzodus Srba mogao izbeći: ili da se Srbi izmire sa Hrvatima, što je bilo nemoguće uzevši u obzir srž njihovog političkog programa, ili da Hrvati ne odpočnu sa vojnom operacijom, što

⁶² Pogledati npr. Marko Vrcelj, *Rat za Srpsku Krajinu 1991.-1995* (Beograd, 2002), koji iz prve ruke daje detaljan izveštaj o teroru kojeg su iskusili Hrvati iz RSK. Vrcelj je bio pukovnik SVK.

je takođe bilo nemoguće sa obzirom na vrtoglavu finansijsku i ekonomsku cenu koju je oružana pobuna nametnula Hrvatskoj. Tako su vojna operacija i egzodus Srba bili posledice same pobune i nisu se mogli sprečiti.

Pojedini autori kao Livada tvrde da su Srbi bili u pravu kada su izabrali da se povuku; ono što se desilo onima koji su ostali dokazalo je da bi bili poubijani ili na neki drugi način prognani. Ali ovaj argument je baziran na pretpostavci da su Hrvati po svojoj prirodi ubice Srba i da će Hrvati iskoristiti svaku priliku da naude Srbima. Mirna reintegracija Srba u hrvatsko društvo u istočnoj Slavoniji između 1995 i 1998 pokazala je da je reintegracija zaista bila moguća kada je učinjena postupno i u okviru političkog sporazuma.

Drugi autori su pretpostavili, da se Tuđman od početka nadao da će se broj Srba koji žive u Hrvatskoj smanjiti tokom rata, ili da je konačni politički cilj hrvatskih ekstremista, uključujući Tuđmana i HDZ, bio sveobuhvatno proterivanje srpske populacije. Jovan Mirić, profesor Zagrebačkog univerziteta i oštri kritičar srpske nacionalističke politike, analizirao je javno dostupne materijale i izvore i došao do zaključka da je proterivanje, u stvari, bila osnovna ideja politike HDZ-a i nekih drugih hrvatskih desničarskih političkih stranaka.⁶³ Neki drugi naučni radnici, naročito Nikica Berić, ove i druge argumente koje je Marić izneo odbacuju kao apsurdne. Hrvatski predsednik Mesić, svedočeći na Miloševićevom suđenju u ICYT-u, potvrdio je da mu je Tuđman rekao kako je *predpostavljao* da će se broj Srba, sa nešto malo više od 12 procenata iz 1991, do kraja rata smanjiti na pet procenata celokupne populacije.⁶⁴ Ali ovo svedočenje ne ukazuje da je to bio Tuđmanov plan, samo da je to ono što je on očekivao da će se dogoditi. Bilo je lako doći do toga zaključka. Tokom 1995, mnogo pre *Operacije Oluja*, jedan od autora ovoga rada izrazio je svoje predviđanje da će broj Srba biti značajno umanjen.⁶⁵

Pozvan u ICTY da tumači optužnicu protiv hrvatskih generala za ‘vršenju zajedničke kriminalne delatnosti’, Nikola Visković, profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta u Splitu, izrazio je svoj stav da nije

⁶³ Jovan Mirić, *Demokracija i ekskomunikacija* (Zagreb, 1999).

⁶⁴ ICTY 2002:10656

⁶⁵ Ozren Žunec, “Okučanski zaključci”, *Erasmus* 3/12 (1995), 7-20.

ispravno povezivati etničko čišćenje sa samom *Operacijom Oluja*. Viković je naglasio da su ‘delatnosti’ započele početkom 1990-ih. Po njemu, tvrdokorni nacionalisti su u Srbima uvek videli trajan uzrok nestabilnosti i opstrukcije, ili pretnje, hrvatskoj državnosti. Svi planovi za umanjivanje te istorijske ‘pretnje’ bili su podsticani. Na taj način, Srbi su bili izloženi uznemiravanju, otimačini ili čak ubijanju (Sisak, Osjek, Pakrac, Zagreb), protiv čega nisu mogli očekivati neku stvarnu pravnu zaštitu. Istarski region bio je jedini izuzetak iz te prakse.⁶⁶

Neki odmereni strani posmatrači u Hrvatskoj takođe su ogorčeno reagovali na Tuđmanov odnos prema srpskoj manjini nakon 1990. Poslednji ambasador SAD u Jugoslaviji Zimmermann, ostavio je zabeleške o svojim razgovorima sa Tuđmanom i o svojim neuspelim pokušajima da predsednika ubedi u promenu pravca HDZ-ove svadljive politike prema hrvatskim Srbima, tako što bi umirio njihove strahove.⁶⁷ Bivši ambasador SAD u Hrvatskoj Peter Galbraith opisao je Tuđmana kao ‘nacionalistu, na neki način i fašistu’. Tuđman se saglasio sa tezom Samuela Huntingtona o neizbežnom sukobu civilizacija i bosanske muslimane često poredio sa islamskim bodežom usmerenim ka Evropi. Mada se proslavio kod nekih hrvatskih manjina, uključujući italijansku i jevrejsku, bio je zagovornik etničke homogenosti, koji je “verovao da je hrvatskih 12 procenata srpske manjine bilo previše. Možda nije imao plan da protera Srbe, ali jednom kada su otišli, nije želeo da se vrate.”⁶⁸

Konačni ishod: srpsko – srpski sporovi

Slom ustanka, što je bilo mnogo više od čisto vojnog poraza, izazvao je ponovno preispitavanje skorašnje prošlosti kod Srba. Srbi iz Krajine uglavnom su krivili bezvredna obećanja Miloševićeva, JNA i međunarodne zajednice. Oni su koristili besmislene slogane da bi opisale šta se dogodilo, kao ‘Izdaja’, ‘Izneverena Krajina’, ‘Milošević je prodao Krajinu’. Pitali su se o ‘pravoj’ misiji komandanta SVK i njegovog zamenika nako *Bljeska* generala Mrkšića, koji je Krajinu u vojnom smislu izgubio na takon ponižavajući način. Takođe, Srbi su preispitali

⁶⁶ Pogledati Sekulić, *Jugoslavija*.

⁶⁷ Zimmermann, *Origins of a Catastrophe*.

⁶⁸ Ambasador Peter Galbraith za intervju Charlesu Ingraou u Scholars Initiative (January 2004).

delovanje i ulogu premijera RSK Borislava Mikelića (april 1994 – maj 1995), koji je bio blisko povezan sa Miloševićevem još od kraja 1980-ih.⁶⁹

Političari iz Beogradu su takođe okrivili krajiške Srbe da su svesno napustili svoju zemlje umesto da organizuju jaku odbranu. U tom slučaju, da su krajiški Srbi uspeali da izdrže barem jednu sedmicu, međunarodna zajednica je mogla intervencijom zaustaviti hrvatsku ofanzivu i obnovi pregovore. Pojedini su ih optuživali zbog njihove tvrdoglavosti tokom pregovora sa Zagrebom i međunarodnom zajednicom. Po navodima Momira Bulatovića, jugoslovenski Vrhovni savet odbrane, čiji je on tada bio član, sazvaio je vanrednu sednicu 4. avgusta 1995 u 17. časova, na komandnom mestu u Dobanovcima, nedaleko od Beograda. On je napomenuo da je Vrhovni savet poslao telegram generalu Mrkšiću, ohrabrujući ga da organizuje čvrst otpor najmanje još dva dana. Nakon toga, Jugoslavija bi bila u mogućnosti da mu pomogne svim raspoloživim sredstvima.⁷⁰

Pojedini bivši vojni komandanti istražili su dublje korene vojnog poraza i pronašli ga u samoj SVK. Obratili su pažnju na faktore koji su narušili moral, ukazujući da je Krajina ostavljena sama da je Hrvatska zauzme, da su njenom narodu data lažna obećanja da će im Republika Srpska i Srbija priteći u pomoć, i da je čitav region ogrezao u korupciju, siromaštvo i opštu neizvesnost. Oni su takođe okrivili nedostatak discipline i skromne vojne mogućnosti SVK. U regionu je nedostajalo ljudstva, kvalifikovanih oficira i moderne opreme. Ona je čvrsto ostala dosledna doktrini bivše TO umesto da je usvojila mobilniju taktiku, dok je neobična konfiguracija krajiške teritorije donekle onemogućavala manevrisanje. Ove analize ističu i nepovoljnu stratešku situaciju nastalu usled zajedničkog napada HV–HVO–ARBiH iz Velike Kladuše i Bihaća usmerenog ka pozadini srpskog fronta.

Kao što je ranije pomenuto, Martić je, delujući u svojstvu predsednika republike, bio osoba koja je naredila evakuaciju civilnog stanovništva. Činjenica je da su vlasti RSK pre 1993 napravili planove za privremenu evakuaciju stanovništva u skloništa ili, u slučaju krajnje

⁶⁹ Videti Sekulić, *Jugoslavija*.

⁷⁰ Momir Bulatović, *Pravila ćutanja: istiniti politički triler sa poznatim završetkom*, (Beograd, 2004), 181-82.

opasnosti, dalje prema Bosnu. U svakom slučaju, ovo je uobičajena procedura svake vojne strategije, sa ciljem da se izbegnu civilne žrtve i da se vojsci omogući da nesmetano izvršava svoje ratne operacije. U tom pogledu Srbi nisu bili izuzetak, ali iskustvo nakon *Operacije Bljesak* iziskivalo je ozbiljno preispitivanje planova za zaštitu civila.

Takođe je moguće protumačiti Martićevo naređenje za evakuaciju kao poziv koji se odnosio samo na sektor Jug (severna Dalmacija i Lika) a ne na čitavu teritoriju RSK koja je bila na udaru. Nejasno je da li je Martićevo naređenje doprlo do nekoga izvan Knina, zato što su radio i TV prekinuli emitovanje i nisu mogli preneti naređenja i informacije. Kao deo psihološkog ratovanja Hrvati su distribuirali hiljade lažnih letaka u kojima vojni vrh RSK naređuje da se civili evakušu.⁷¹ Ipak su ovi letci mogli imati samo ograničen efekat zato što evakuacija nije započela zbog naređenja samih vlasti, nego zato što je narod odlučio da ode zbog raznih drugih razloga.

EPILOG

Teško je očekivati da naučni, ne-militarni i odmereni istorijski izveštaj može biti prikazan manje od decenije nakon završetka ovoga sukoba. To je zbog toga što postoje mnoge specifične prepreke i smetnje koje otežavaju kompletiranje takvog izveštaja.

Ipak, neke činjenice mogu biti ustanovljene i neki sporovi mogu biti razrešeni. Mi smo ovde ponudili pregled nekih najprećutkivanih sporova i objašnjenje zasnovano na poznatim činjenicama. Imajući na umu ne samo dela, već takođe i misli, načine razmišljanja, strahove, svest i emocije svih aktera koji su sudelovali u ratu u bilo kom svojstvu – uključujući i međunarodnu zajednicu – pokušali smo da damo najobjektivniju sliku ovih prošlih događaja. Verujemo da su ovo najprihvatljivija objašnjenja i interpretacije hrvatsko – hrvatskih, hrvatsko – srpskih i srpsko – srpskih sporova; svaka tema koja se odnosi na rat u Hrvatskoj odjekuje u nekoj od ovih kombinacija. Sporovi koji će nastaviti da prouzrokuju diskusije i razmimoilaženja, izazvali su rat

⁷¹ Faksimil u HHO 1999:8.

1991 i sudbinu srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Da li je mirno rešenje u opšte bilo moguće?

Rat se ne može zaboraviti, ali društvo i pojedinci moraju da nastave sa životom. Krivično gonjenje za ratne zločine, bilo u ICIT-u ili na nacionalnim sudovima, može postići mnogo pozitivnih stvari u ovom pogledu. Proces i će učiniti da se čitave etničke zajednice suoče sa svojom prošlosti i može delovati kao katarza. Čak i procesi pred nacionalnim sudovima mogu imati pozitivno dejstvo na proces izmirenja. Ovo je potvrđeno suđenjem ubicama iz Ovčara u Beogradu, gde je rodbina hrvatskih žrtava izrazila svoje zadovoljstvo činjenicom da je srpska strana želela da pruži satisfakciju žrtvama i da osudi krivce. Sudski procesi takođe pružaju mnogo dokumenata od velike važnosti koja će imati dalekosežan efekat za nastavak istraživanja.

Sa 22.000 mrtvih na obe strane (15.000 Hrvata i 7.000 Srba), rat nije bio štetan samo za hrvatsku zemlju, već i za njene Srbe i ostale manjine. Hrvati su bili prognani iz svojih domova i ubijani organizovano ili u individualnim egzekucijama od strane svojih komšija koji su pokušali da naprave etnički čisu 'njzapadniju srpsku zemlju'. Srbi su takođe propatili. Njihov broj i uloga u hrvatskom društvu se drastično smanjila, što je bila posledica besmislenog političkog projekta. Istraživači imaju odgovornost i neku vrstu moralne obaveze da prikažu kako se takva stvar mogla dogoditi, u nadi da se to ne može ponoviti ovde ili bilo gde drugde. Verujemo da je naš doprinos pomogao da se takođe i ovaj cilj postigne.

LITERATURA

Memoari

Bobetko, Janko (General) (1996) *Sve moje bitke*. Zagreb: Vlastita naklada

Bulatović, Momir (2004) *Pravila ćutanja: istiniti politički triler sa poznatim završetkom*. Beograd

Čubra, Nikola (General) (1997) *Vojska i razbijanje Jugoslavije*. Beograd

HHO (Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava) (1999.) *Izveštaj: vojna operacija "Oluja" i poslije*. I. dio. Bivši UN sektor "Jug". Zagreb: HHO.

Holbrooke, Richard (1998) *To end the War*. New York: Random House

Jovanović, Nebojša (2003) *Idemo na Zagreb*. Vajat, Beograd

Kadijević, Veljko (General) (1993) *Moje viđenje raspada*. Beograd

Kolšek, Konrad (General) (2005) *Prvi pucnji u SFRJ: Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, Beograd: Dan Graf

Kostić, Branko (1996) *1991: Da se ne zaboravi*. Beograd

Kriste, Petar (2000) *Iznevjereni grad: Dubrovnik 1991*. Zagreb

Mamula, Branko (Admiral) (1999) *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica

Mesić, Stipe (1992) *Kako smo srušili Jugoslaviju*, Zagreb; potom (1994) pod naslovom *Kako je srušena Jugoslavija*, Zagreb

Paspalj, Mile (1996) *Album iz Krajine*, Sarajevo: Javnost

Špegelj, Martin (General) (2001) *Sjećanja vojnika*. 2 izdanje Zagreb

Zimmermann, Warren (1996) *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers - Americas's Last Ambassador Tells What Happened and Why*. New York - Toronyo: Random House.

Dnevnici

Predojević, Vaso (Colonel) (1997) *U procjepu. Dnevničke zabilješke o razbijanju Partije, Armije i Države*, Beograd

Jović, Borisav (1995) *Poslednji dani SFRJ, izvodi iz dnevnika*. Beograd.

Dokumenti, kolekcije i dosije

*** (1995) *Slučaj generala Trifunovića*. Beograd: Demokratski centar.

*** (2002) *Zbornik dokumenata iz odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1900-1991, godine*. Beograd: Vojno izdavački zavod

CIA (Central Intelligence Agency) (2002) *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflict, 1990 – 1995*, Washington D.C, CIA Office of Russian and European Analysis, May.

Galbraith, Peter W. (Ed.) (s.a.) *The United States and Croatia: A Documentary History*, U.S. Embassy in Croatia, Zagreb

ICTY (The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia) (2002) Transcript of testimony of Stjepan Mesić. Trial of Slobodan Milošević, October 1-3, 2002, pages 10515-10783. Dostupno na URL <http://www.un.org/icty/transe54/021001IT.htm>

ICTY (The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia) (2003) “The Prosecutor of the Tribunal Against Pavle Strugar, Vladimir Kovačević. Second Amended Indictment.” Case No. It-01-42. Haag, October 17, 2003. Dostupno na URL <http://www.un.org/icty/indictment/english/str-2ai031017e.htm>

ICTY (The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.) (2003a.) Transcript of testimony of Peter Woodard Galbraith. Trial of Slobodan Milošević, June 25-26, 2003, pages 23078-23206. Dostupno na <http://www.un.org/icty/transe54/030625ED>

Jarčević, Slobodan (2005) *Republika Srpska Krajina, Državna dokumenta, "Miroslav"*, Beograd

Rašeta, Boris (Ed.) (2003) *'Storm' over Croatia*. Zagreb: Centre for Drama Art; Belgrade: Samizdat B92

RH-UP (Republika Hrvatska – Ured Predsjednika) (1995) “Zapisnik sa sastanka Predsjednika RH dr. Franje Tuđmana sa vojnim dužnosnicima, održanog dana 31. srpnja 1995. godine na Brijunima.” Izdato u raznim hrvatskim i drugim medijima, npr. u *Jutarnji list* (October 17-19, 2004). Dostupno na raznim URL, npr.

<http://www.b92.net/doc/brijuni/index.php>

<http://glow.phpwebhosting.com/~krajinaforce/phpBB2/viewtopic.php?t=1760.htm>

Monografije i studije

*** (2002.) *Ratovi u Jugoslaviji 1991.-1999.* Beograd: Društvo za isitnu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941.-1945.

*** (2005) *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja.* Beograd.

*** (2005) *Građanski rat u Hrvatskoj 1991 – 1995.* Beograd: Udruženje Srba iz Hrvatske

Babić, Goran (Ed.) (2001) *Oluja je nevrijeme.* Beograd

Barić, Nikica (2005) *Pobuna Srba u Hrvatskoj 1991 – 1995,* , Zagreb: Golden marketing

Bilandžić, Dušan (1998) *Hrvatska moderna povijest* Zagreb: Golden marketing

Bubalo, Ratko (1994) “Jesu li Srbi stvarno vladali Hrvatskom?” *Arkzin*, Zagreb, No. 19/20, August 5

Cigar, Norman (1993) “The Serbo-Croatian War, 1991: Politically and Military Dimensions”. *The Journal of Strategic Studies*, vol. 16. No 3, September, 297-338

Cohen, J. Lenard (1995) *Broken Bonds, Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition.* 2nd ed. Boulder: Westview Press

Danopoulos C.P – D. Zirker (Eds.) (1995) *Civil-Military Relations in the Soviet and Yugoslav Successor States*. Boulder: Westview Press

Dakić, Mile (1994) *Srpska Krajina: Istorijski temelji i nastanak*. Knin: Iskra

Dabić, Vojin S. – Ksenija M. Lukić (1997) *Crimes without Punishment: Crimes Committed by Croatian Armed Troops against the Serb in Eastern Slavonia and Western Sirmium in 1991*. Vukovar: Women's association of Vukovar community

Garde, Paul (1992) *Vie et mort de la Yougoslavie*. Paris

Goldstein, Ivo (2000) *Croatia: A History*. London: Hurst & Com

Gow, James (2003) *The Serbian Project and its Adversaries. A Strategy of War Crimes*. Montreal – Kingston – Ithaca: McGill-Queen's University Press.

Guskova, Jelena (2003) *Istorija jugoslovenske krize 1990 – 2000*. Vols.1-2.(Prevod sa ruskog) Beograd: IGAM

Hayden, Robert (1999) *Blueprints for House Divided*. Ann Arbor: The University of Michigan Press

Hudelist, Drago (2004), *Tudjman: biografija*, Zagreb

Jovanović, Aleksandar S. (Colonel) (1994) *Rat Srba i Hrvata 1991*. Beograd

Jovanović, Aleksandar S. (Colonel), (2001) *Poraz JNA. Koreni poraza*. Beograd

Judah, Tim (2000) *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. 2nd ed. New Haven and London: Yale University Press

Libal, Michael, (2004) *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991-1992*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga. Translation of M. L.: *Limits of Persuasion: Germany and Yugoslav Crisis 1991-1992*. Texas A and M University Press, 1997)

- Livada, Svetozar (1997) *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*. Zagreb.
- Magaš, Branka – Ivo Žanić (izd.) (1999) *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo-Zagreb.
- Marjan, Davor (2004) *Bitka za Vukovar*, Zagreb- Slavonski Brod: HIP i Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema
- Mirić, Jovan (1999) *Demokracija i ekskomunikacija*. Zagreb
- Mirić, Jovan (2002) *Zločin i kazna*, Zagreb
- Mišina Djurić, Veljko (izd.) (2005) *Republika Srpska Krajina, Deset godina poslije*, Tom I-II, Beograd
- Mitrović, Momčilo (2003) "Etničko čišćenje Srba iz Zagreba 1992-1994." *Tokovi istorije*, 3-4/2003, pp. 89-99
- Nikolić, Drago (1989) *Kadrovi i kadrovska politika*. Beograd: Vojnoizdavački inovinski centar, (*Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945.-1985*. Tom 15.)
- Nišević, Stanko, *Hrvatska Oluja i srpske seobe* (Beograd, 2002)
- Pavlović, Srđa (2005) "Reckoning: The 1991 Siege of Dubrovnik and the Consequences of the 'War for Peace'", (University of Alberta, Canada), *Spaces of Identity*, 1, 5, April, 1-47
- Popov, Nebojša (1996) *Srpska strana rata: Trauma i katarza i istorijsko posrtanje*, 1 izdanje Beograd
- Popov, Nebojša (2000) *The Road to War in Serbia, Trauma and Catharsis*, CEU Press, Budapest
- Popov, Nebojša (2002) *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. 2 dopunjeno izdanje. Tom I.-II. Beograd: Samizdat B92

Radić, Radmila (2002) "Crkva i 'srpsko pitanje'." U: Popov, Nebojša (izd.) (2002), Tom I, str. 301-339.

Roksandić, Drago (1991) *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb: Vjesnik

Sekulić, Milisav (General) (1997) *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*, Bad Vilbel

Sekulić, Milisav (General) (2000) *Knin je pao u Beogradu*. Bad Vilbel
Silber, Laura – Allan Little 1996 *The Death of Yugoslavia*. Revised ed. London: Penguin Books

Stokes, Gale – John Lampe – Dennison Rusinow – Julie Mostov (1996) "Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, 55, no. 1, Spring, 1996.

Tanner, Marcus (1997) *Croatia: A Nation Forged in War*, New Haven and London: Yale University Press

Tus, Anton (1999) "Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja" u Magaš i Žanić (izd.) (1999), str. 72-77

Vedrine, Hubert (1996) *Les Mondes de François Mitterrand*. Paris: Fayard,

Vilić, Duško – Boško Todorović (generali) (1995) *Razbijanje Jugoslavije 1990-1992*, Beograd

Vrcelj, Marko (pukovnik) (2002) *Rat za Srpsku Krajinu 1991.-1995*. Beograd: Srpsko kulturno društvo "Zora"

Vučinić, Mihajlo M. (pukovnik) (2004) *Građanski rat u Hrvatskoj 1991 – 1995*. Beograd

Woodward, Susan L. (1995) *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D.C.: The Brookings Institution

Žunec, Ozren (1995) "Okučanski zaključci". *Erasmus* 3/12,7-20

Žunec, Ozren (1999) “Operacije Bljesak i Oluja.” U: Magaš i Žanić, izd., (1999), 93-110